
A tizennégy-tizenöt évesek és a kisebbségek

SZABÓ ILDIKÓ – ÖRKÉNY ANTAL

Az 1994-95-ös tanév végén kérdőíves vizsgálatot végeztünk 4248 nyolcadik osztályos gyerekkel. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy elemzés tárgyává tegyük a közép-európai térség jellegzetes interkulturális problémáinak a percepcióját egy olyan életkorban, amely fejlődéslélektanilag a konceptualizálásnak és a világgépek megkonstruálásának időszaka (2) és azok körében, akik éppen befejezik az általános iskolát, a gyerekek állampolgári szocializációjának talán legfontosabb társadalmi szinten szervezett intézményét.

Bevezetés

Kérdőívünk összeállításában több célkitűzés vezérelt bennünket.* Egyrészt fel akartuk térképezni, hogy a gyerekek mennyire sajátították el a kisebbségekre vonatkozó, az általános iskolákban megszerezhető ismereteket és ezek milyen struktúrákká szerveződnek világgépükben. (3) Másrészt arról is képet kívántunk nyerni, hogy milyen ismereteket és gondolkodási mintákat köszönhetnek az iskolánál szélesebb értelemben vett társadalmi környezetnek. A harmadik célkitűzésünk az volt, hogy megnézzük: az iskolai és az iskolán kívüli ismeretek, valamint az interkulturális szocializáció egésze milyen látens tudáskészletet generál. Ennek feltárására olyan kérdések megfogalmazásával tettünk kísérletet, amelyeken a gyerekek talán még soha nem gondolkodtak, és amelyekkel sokan csak a kérdőív megválaszolásakor találkoztak először. Ezek nem szerepelnek sem az iskolai törzsanyagban, sem pedig a mindennapi kommunikációban. Az a tény azonban, hogy mégis vállalkoztak megválaszolásukra a gyerekek, önmagában is mutatja ennek a látens tudáskészletnek a meglétét. Az interjúszituáció válaszkényszere vagy a válaszadás pusztán lehetőségének a kihívása mozgósította aktív tudáskészletüket, amelyekből a rájuk jellemző világgépek rendező elveinek megfelelően további, másodlagos (vagyis kikövetkeztetett, valószínűsített) ismereteket konstruáltak.

Interkulturális ismeretek

A nyolcadik osztályosok interkulturális világgépét jelentős mértékben meghatározzák a térségünkben együtt élő kultúrákra, az ország etnikai-nemzetiségi-kisebbségi sokszínűségére és Magyarország geopolitikai kapcsolataira vonatkozó ismereteik. Felmérésünk egyfajta pillanatfelvétel arról, hogy mit tudnak 1995-ben a végzős általános iskolá-

---

* A Kisebbségkutató Intézet 1995. május 23. és június 10. között a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Kisebbségi Főosztályának megbízásából vizsgálatot végzett az 1994-95-ös tanév nyolcadik osztályosainak körében a kisebbségekkel kapcsolatos ismereteikről és beállítódásaikról. A vizsgálat során kérdezőbiztosok közreműködésével 4248 gyerekkel készült, akik a nyolcadikosok teljes körét reprezentálják.

sok az ország közép-kelet-európai elhelyezkedésével és történelmével szorosan összefüggő legfontosabb kisebbségi kérdésekről és problémákról.

Az adatok elemzése alapján előljáróban abban összegezhethetjük legáltalánosabb benyomásunkat, hogy az általános iskolát bevégző diákok – akiknek egy része talán már soha nem fog tananyagszerűen, szisztematikusan és rendszerezetten foglalkozni az ilyen típusú kérdésekkel – igen alacsony interkulturális ismeretszinttel, kevés és rendezetlen tudással rendelkeznek. Ez a megállapításunk a vizsgált ismeretek valamennyi típusára igaz.

A gyerekek ismereteit a következő területeken mértük:

1. Ismeretek Magyarországról és az ország határain kívül élő magyarokról;
2. Ismeretek a magyarországi kisebbségekről;
3. A történelem és a kulturális élet személyiségei;
4. Hétköznapi ismeretek.

Ismeretek Magyarországról és az ország határain kívül élő magyarokról

Általános iskolai tanulmányaik során a gyerekeknek módjuk volt megtanulni, hogy Magyarországnak hány lakosa van, és hogy a szomszédos országokban jelentős számú magyar lakosság él. Ezeket az ismereteket tehát alapismereteknek tekinthetjük.

Ami az első kérdést illeti, a gyerekek 7 százaléka nem vállalkozott a válaszadásra. Mindössze 68 százalékuk tudta kiválasztani az általunk felkínált alternatívák közül a megfelelő választ. Két százalékuk azt gondolta, hogy csak 5 millió az ország lakossága. Ugyanakkor 12 százalékuk 15 millióra, 7 százalékuk 20 millióra, további 5 százalékuk pedig egyenesen 25 millióra becsülte a mai magyar népesség nagyságát. Azok tehát, akik nincsenek tisztában a lakosság számával, hajlamosak ezt felülbecsülni.

Arra a kérdésre, hogy Magyarországon kívül hol élnek még jelentős számban magyarok a világban, a diákok 6 százaléka nem tudott egyetlen országot vagy régiót sem megnevezni. Azok viszont, akik vállalkoztak a válaszadásra, viszonylag tájékozottak voltak ezen a téren: átlagosan 3,1 országot soroltak fel. Ennek ellenére azonban az általános iskolából kilépők igazán csak két szomszédos országról: Romániáról és Szlovákiáról tudják, hogy ott nagy számban élnek magyarok. A leggyakrabban említett terület Erdély volt (85 százalék), ezt jóval kisebb arányban követte a Felvidék (50 százalék), majd a volt Jugoszlávia magyarok által lakott területe(i) (42 százalék). A burgenlandi és különösen a kárpátaljai magyarokról már alig tudnak a gyerekek. (4)

A szomszédos országokon kívül a legtöbben Amerikáról tudták, hogy ott nagy számban élnek magyarok (22 százalék). Ennél is kevesebben említették valamelyik nyugat-európai országot (20 százalék). Elszórtan találkoztunk Európán és Észak-Amerikán kívüli országokkal is (6 százalék). Érdekes, hogy viszonylag sokan említettek olyan, Magyarországgal nem szomszédos közép- és kelet-európai országokat is, ahol sem őslakosokként, sem bevándoroltakként nincsen számottevő magyar lakosság.

Az említések számából kiderül, hogy tíz gyerekből egynek egyetlen szomszédos ország sem jutott az eszébe. A nyolcadik osztályból kilépő gyerekek fele csak egy-két országról tudja, hogy jelentős számban élnek benne magyarok. Ennél többet csak valamivel több mint egyharmaduk említett. Mindössze 3 százalék sorolta fel mind az öt szomszédos országot, illetve térséget.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a határok átjárhatósága, az élénk kishatármenti forgalom, a „KGST-piacok” heterogén, de a szomszédos ország közelségéről is árulkodó közönsége és az egykor összetartozó, de a határok által szétválasztott kisrégiók együvé tartozásának hagyománya befolyásolja-e egy-egy szomszédos ország/térség említését. Ezért a gyerekek lakóhelye alapján hét régiót különítettünk el. Öt régiót azokból a megyékből alakítottunk ki, amelyek szomszédosak a Felvidékkel, Kárpátaljával, Erdéllyel, a Délvidékkel és Burgenlanddal. A hatodik régiót azok a megyék alkották, amelyek sehol nem érintkeznek az országhatárral, a hetedik pedig – speciális vonzerejére való tekin-

tettel – a főváros lett. Az adatok az esetek többségében a regionalitásnak az ismeretek alakulásában játszott, jelentős szerepéről tanuskodnak.

Egy szomszédos országot sem említ	10
Egyet említ	23
Kettőt említ	31
Hármat említ	23
Négyet említ	10
Ötöt említ	3

1. táblázat

A magyarok által lakott szomszédos országok említése (százalékban)

	A szomszédos megyékben	A távolabbi megyékben	Összesen
	lakók körében	lakók kötében	
Erdély	84	87	85
Felvidék	60	43	50
Vajdaság	46	34	42
Burgenland	31	15	19
Kárpátalja	19	6	13

2. táblázat

A magyarok által nagy számban lakott országok és térségek említése (százalékban)

Ezek az adatok tehát igazolják azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy a személyes közelség jelentős mértékben megnöveli annak ismeretét, hogy a határ túlsó oldalán is élnek magyarok. Azok, akik a szlovák, az osztrák és a déli határ mentén lévő megyékben laknak, másoknál jobban tudják, hogy tőlük nem messze ugyancsak magyarok élnek egy másik állam polgáraiként. Kivételt csak Románia képez: mivel erről az országról a nyolcadikosok háromnegyede tudja, hogy jelentős számú magyar lakossága van, az átlagtól nem különböznek jelentősen az ismeretek egyik megyében sem.

A válaszokban szereplő országokra/térségekre elvégzett faktorelemzés eredményei azt mutatják, hogy a magyarok által lakott területek térképét kettős logika szervezi: egy történelmi és egy politikai.

A történelmi logika azokat a válaszokat rendezi el, amelyek a szomszédos országokra, illetve magyarlakta területeikre utalnak. E területek topográfiáját egyfajta közép-európai regionális szemlélet rajzolja meg. Az így kirajzolódó térképre azoknak a magyaroknak a lakóhelyei kerülnek rá, akik őshonosak szűkebb hazájukban, csak éppen az országhatárok léptek rajtuk keresztül. Ezt a faktort a *Kárpát-medence faktorának* neveztük. A faktor a válaszok lehetséges kapcsolódásainak 21 százalékát magyarázza.

A politikai szempontú területi megközelítés további két típusra bomlik szét. Az egyik aszerint különbözteti meg a válaszadókat, hogy mennyire vannak ismereteik a nyugat-európai és az amerikai magyar emigrációról. A válaszokban megidézett területek topográfiaja mögül egy olyan kelet-nyugati tengely szervező ereje sejlik fel, amelynek tulajdonképpen csak az egyik oldala aktív: a fejlett nyugati világ áll a faktor logikájának közép-pontjában. Az e faktor alapján megrajzolható térképen azok az országok találhatóak, amelyek gazdagságuknál és politikai berendezkedésükénél fogva vonzóak voltak a politikai és a gazdasági okokból kivándorlók megannyi hullámának. Ezt a faktort a *nyugati világ faktorának* nevezzük. Ez az összvariancia 16 százalékát magyarázza.

Végül egy harmadik, ugyancsak politikai logikát követő faktor azokat a ritka ismereteket szervezi, amelyek egyrészt a csak kevesek által említett kárpátaljai magyarokra, másrészt az Európán kívüli (de nem amerikai) országokban élő – és ugyancsak kevesek által említett -bevándoroltakra vonatkoznak. Míg az előbbi két faktor logikája a közép-európai, illetve a nyugati térséget fogta át, addig ez a faktor a világnak a kelet-nyugati tengely mentén elrendeződő, térbeli és/vagy lélektani értelemben távoli, kulturális értelemben az előbbieknél jóval idegenebb térségeire utal. (Kárpátalja azért van benne, mert már politikai értelemben kelet: Ukrajna része, amiről Oroszországra vagy a volt Szovjetunióra asszociálnak). Ezt a faktort a *keleti-nyugati perifériák faktorának* neveztük. Vele a válszelemek lehetséges kapcsolódásainak 11 százalékát magyarázhatjuk meg.

A három faktor együtt a kilenc változó közötti összes összefüggés 48 százalékát magyarázta.

	A Kárpát-medence faktora	A nyugati világ faktora	A keleti-nyugati perifériák faktora
Erdély	0.64	-	-
Felvidék	0.73	-	-
Kárpátalja	0.40	-	0.54
A volt Jugoszlávia	0.63	-	-
Ausztria	0.35	0.54	-
Kelet-Európa	0.39	0.35	-0,36
Nyugat-Európa	-	0.74	-
Amerika	-	0.58	0.35
Európán és Amerikán kívüli területek	-	-	0.71

3. táblázat

*A magyarok által nagy számban lakott országok/területek topográfiáját
elrendező faktorok faktorsúlyokban (5)*

Magyarok tehát mindenhol vannak: körülöttünk és Nyugaton éppúgy, mint a geopolitikai végeken. A diákok világképében élesen elkülönül egymástól két, nem csupán földrajzi, hanem társadalomtörténeti értelemben is eltérő régió. A történeti közép-kelet-európai régiót azok a szomszédos országok alkotják, ahol a magyar lakosság az országhatárok megváltozásával került a szomszédos államok fennhatósága alá, és amelyek később, Magyarországhoz hasonlóan a szocialista országok sorába tartoztak. Hogy valóban egy sajátos közép-európai tudat szervezi ezt a faktort, jól mutatja, hogy valamivel kisebb súllyal, de ebben is részt vesznek a nem szomszédos, tévedésből említett egyéb közép- és kelet-európai országok (például Lengyelország), és ugyancsak valamivel ki-

sebb súllyal, de kapcsolódik hozzá Ausztria is. A nyugati régiót azok a gazdag nyugati országok alkotják, amelyek a különböző politikai és gazdasági kivándorlási hullámok célországai voltak. E logikának megfelelően Ausztria ehhez a faktorhoz is kapcsolódik (ezúttal mint gazdag nyugati ország), bár sokkal gyengébben, mint a többiek. Ausztria nemcsak a burgenlandi magyarok hazáját jelképezi, hanem a különböző politikai emigrációs hullámok – köztük az 1956-os forradalom idején távozók – ideiglenes vagy végleges letelepedésének színhelyét is. Ausztria megjelenése ezen a faktoron tehát arra is utal, hogy a trianoni kontextus mellett vagy tőle függetlenül a külföldre szakadt magyarság képzete az elmúlt negyven évben két világrendszerre szakadt világot is felidézi.

A történeti és politikai megközelítés szétválása egyúttal azt is sejteti, hogy amikor a gyerekek olyan hívószóval találkoznak, mint amilyen a „magyarság” kifejezés, nagyon különböző ismereteket és tapasztalatokat mobilizálnak. Erdély esetében például ismereteik történeti kontextusa erősebbnek bizonyult az Erdéllyel kapcsolatos aktuális kérdések (például az elmúlt időszak menekülthullámával vagy az erdélyi magyarság létezésével és problémáival kapcsolatos kérdések) társadalmi nyilvánosságban való tematizálódásának erejénél. Erre utal az is, hogy arra a kérdésre, hogy Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek, a gyerekeknek csak a kisebb része tudott helyesen válaszolni. A kérdőívben szereplő alternatívák közül mindössze 26 százalék választotta a román. 30 százalék magyar anyanyelvűnek ítélte a többséget, 38 százalék pedig székely anyanyelvűnek. A gyerekek 5 százaléka nem vállalkozott arra, hogy válaszoljon erre a kérdésre.

A válaszok viszonylag egyenletesen oszlottak el a három válaszlehetőség között. Ez önmagában is jelzi, hogy ebben a kérdésben nagy bizonytalanság van a gyerekek között, és hogy bizonyos esetlegességgel kötelezték el magukat valamelyik alternatíva mellett. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy az iskolában az erdélyi magyarság kérdése elsősorban történeti vonatkozásban merül fel. Az iskolai oktatásnak nem tárgya: kik alkotják a többséget Erdélyben. Kérdésünk megválaszolásához tehát a gyerekeknek látens tudáskészletükre kellett támaszkodniuk. Ebből viszont az is következik, hogy a gyerekek azt sem hallhatták az iskolában, hogy a román anyanyelvűek lennének kisebbségben. Mi az oka akkor, hogy a téves alternatívák annyira vonzották őket?

Úgy véljük, azt a tényt, hogy többségük nem tartotta valószínűnek, hogy a románok alkotják a többséget, több tényező együttes hatásával magyarázhatjuk. Ezek egyike az, hogy az, amit Erdélyről tanultak történelemből, természetesen a magyar történelemre vonatkozó ismereteik része. A másik tényező az iskolán kívüli társadalmi környezetben keresendő: a médiumokban, a kultúrában, a hétköznapi világban elsősorban az Erdélyben élő vagy ott élt magyarokkal kapcsolatos kérdések tematizálódnak. E témák jelenlétének érzékelése is hozzájárulhat ahhoz, hogy amikor valakinek – életében talán először – el kell azon gondolkodnia, hogy vajon mi lehet a többség anyanyelve Erdélyben, nem tartja elég valószínűnek, hogy a román. (6)

	Említik, hogy Erdélyben élnek magyarok	Nem említik
A többség nyelve: magyar	29	32
A többség nyelve: román	35	27
A többség nyelve: székely	36	41
Összesen	100	100

4. táblázat

Erdély többségi nyelvének feltételezése annak függvényében, hogy említik-e Erdélyt a magyarok által lakott területek sorában (százalékban)

Bár a megkérdezettek általában tájékozatlanok a többség anyanyelvét illetően, az adatok azt mutatják, hogy a két ismeretkérdés megválaszolása összefügg egymással. Azok, akik nem említették Erdélyt a Magyarországon kívül jelentős számban élő magyarok lakhelyei sorában, még kevésbé tudják, hogy a többség nyelve román.

Magyarázatra vár azonban még az, hogy miért éppen a „kakukktojás”-válasz: a székely mellett kötelezték el magukat a legtöbben. Ennek az állampolgári kultúra szempontjából éppúgy, mint tudásszociológiai szempontból elgondolkodtató jelenségnek minden bizonnyal összetett magyarázata van. Feltehetően befolyásolták a válaszokat etimológiailag is, tartalmilag is a Székelyföldről tanultak – esetleg úgy, hogy nem tanulták meg eléggé: Erdély nem azonos a Székelyfölddel. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a székelyekre vonatkozó kulturális tartalmak gazdagsága a történelmi, irodalmi, zenei, népművészeti vonatkozásoktól kezdve a mítoszokon át egészen a viccekig szerepet játszott a válaszadásban. Úgy véljük azonban, hogy abban, hogy ilyen sokan választották a „székely” alternatívát, mindeme tényezők mellett egy olyan gondolkozási mechanizmus működését is feltételeznünk kell, amely a térségünkben oly bonyolult hovatartozások (a nemzetiségi, állampolgársági, anyanyelvi és kulturális hovatartozások) percepció és kategorizációs nehézségeivel függ össze. Ezzel a problémával a III. fejezetben foglalkozunk majd részletesen.

Végül arra is kíváncsiak voltunk, hogy a diákok szerint összesen hány magyar él Magyarországon kívül. Ez a kérdés megintcsak látens tudáskészletük aktivizálására irányult. A megadott alternatívák közül 7 százalék választotta azt, hogy kevesebb mint egy millió, 36 százalékuk pedig azt, hogy egy-két millió. 28 százalék szerint három-négy millió magyar él az ország határain kívül, 19 százalék úgy gondolta, hogy öt-hat millió, végül 9 százalék szerint több mint 6 millió a számuk.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a nem Magyarországon élő magyarok száma több ok miatt sem adható meg hajszálpontosan (nem eléggé megbízhatóak az egyes országok népszámlálási adatai; nincs konszenzus a statisztikusok között abban, hogy milyen kritériumok alapján kell megítélni a nem egyértelmű eseteket – például azokat, akik nem beszélnek magyarul, bizonytalan az önmeghatározásuk vagy nem is tartják magukat magyaroknak –, és a politika is beépítette fegyvertárába az összmagyarság létszámának ilyen vagy olyan becslését). Azt azonban elvárhatjuk, hogy a nem Magyarországon élő magyarok nagyságrendjéről a magyar állampolgároknak legyen reális képük. Ha a minimális jó válasznak a három-négy milliót fogadjuk el, megállapíthatjuk, hogy a gyerekek 43 százaléka jelentősen alulbecsülte a más országokban élő magyarok létszámát. Ebben az esetben tehát a tévedések tendenciája ellentétes volt azzal, amit akkor tapasztaltunk, amikor Magyarország lakosainak számáról volt szó.

Magyarország lakossága	A nem Magyarországon élő magyarok száma			
	1-2 millió	3-4 millió	5 millió vagy több	Összesen
5 millió	1	0	0	2
10 millió	33	23	17	72
15 millió	7	4	2	13
20 millió	10	3	1	8
25 millió	3	2	1	6
Összesen	47	31	22	100

5. táblázat

A Magyarország lakosságára és a Magyarországon kívül élő magyarok számára vonatkozó becslések (mátrix-százalékban)

Azt, hogy Magyarországnak 10 millió lakosa van, a gyerekek 72 százaléka tudta, azt azonban, hogy hány magyar él külföldön, már csak a 23 százalékuk (ha a 3-4 milliót tartjuk elfogadott becslésnek). Ez utóbbi ismeret osztja meg igazán őket. Figyelemre méltó, hogy a tévedések iránya ellentétes. A táblázatból kiderül, hogy a gyerekek többségének magyarság-képe erősen Magyarország-centrikus: Magyarország lakosságát hajlamosak túlbecsülni, a más országokban élő magyarok számát viszont hajlamosak alulbecsülni. (Ez utóbbi tendencia még azokra is igaz, akik pontosan tudják, hogy hány lakosa van az országnak.) Ezt minden bizonnyal az iskolai tudás társadalmi meghatározottságával magyarázhatjuk, azzal, hogy a képzetlenebb családok gyermekei a tananyag elsajátításában is előnyösebb helyzetben vannak. Adataink azonban azt mutatják, hogy a családok kulturális szempontból előnyösebb helyzete nemcsak az iskolában megszerezhető tudást (azt, hogy hány lakosa van Magyarországnak) befolyásolja kedvezőbben, hanem az iskolán kívüli tudás elsajátítását is (azt, hogy hány magyar él más országokban).

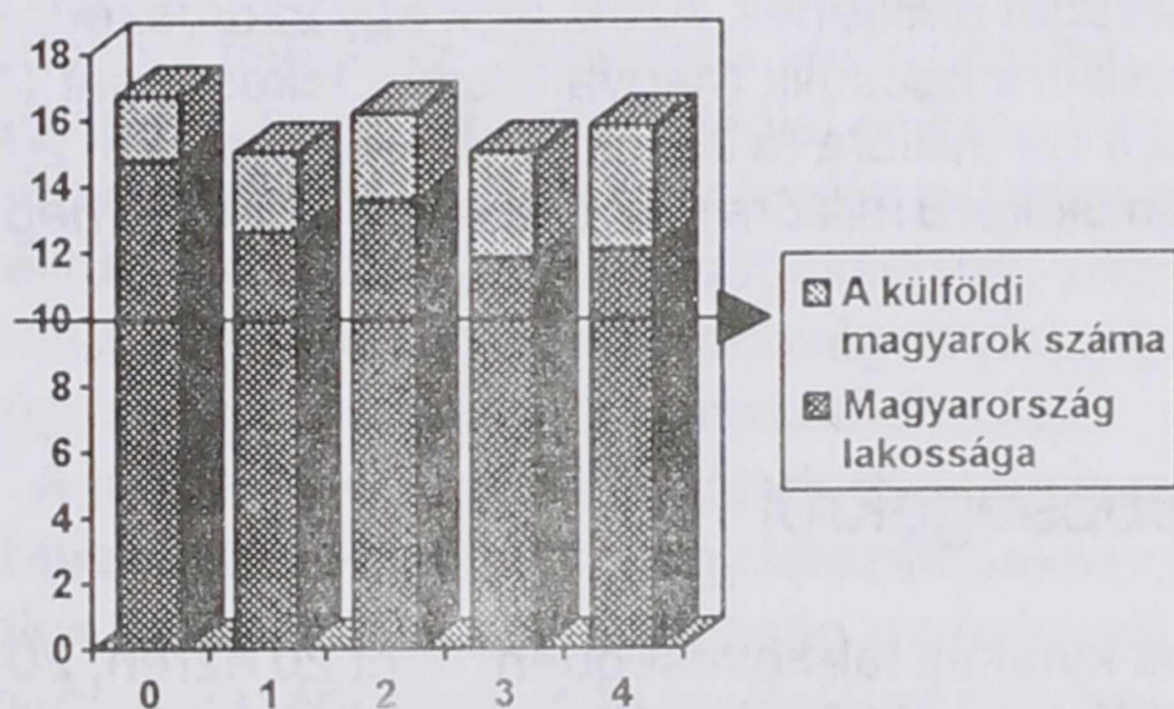
Az apa iskolai végzettsége	Magyarország lakossága	A külföldön élő magyarok száma
8 általánosnál kevesebb	13.158.000	1.939.000
Általános iskola	13.186.000	2.380.000
Szakmunkásképző	12.033.000	2.617.000
Középiskola	11.986.000	2.745.000
Egyetem vagy főiskola	11.147.000	2.957.000
Átlagosan	12.074.000	2.681.000

6. táblázat

Az ország lakosságára és a más országokban élő magyarok számára vonatkozó becslések átlaga az apák iskolai végzettsége szerint átlagokban

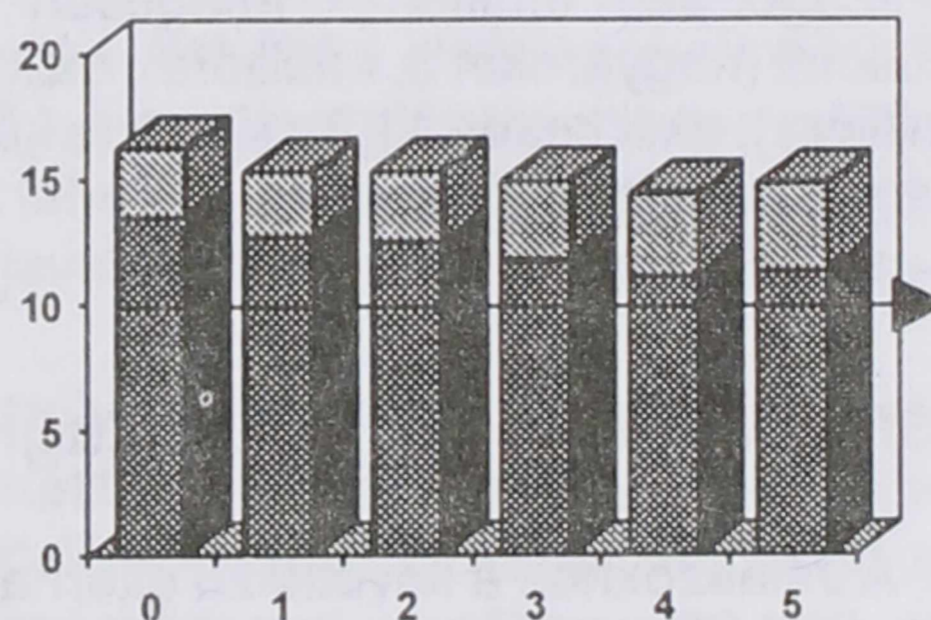
Azok, akiknek az apja alacsonyabb iskolai végzettségű, az átlagosnál is jobban túlbecsülik a magyarországi és alulbecsülik a külföldi magyarok számát. A magasabb iskolai végzettségűek gyermekei mindkét tényt pontosabban ismerik.

Milyen összefüggés van az apák iskolai végzettsége és a három ismeretkérdés: a magyarok által is lakott szomszédos országok említése, Magyarország lakosságának, illetve a más országokban élő magyarok számának becslése között? A különböző társadalmi csoportokból származó gyerekeknek milyen esélyük van arra, hogy az iskolában vagy rajta kívül eljussanak a magyarságra vonatkozó alapvető ismeretekhez? Azt, hogy valaki a más országokban élő magyarokról milyen ismeretekkel rendelkezik, hogyan befolyásolja a saját országunk lakosságának ismerete, illetve a család kulturális tőkéje? A következő ábrákban ennek a lehetséges kapcsolatrendszernek az adatait foglaljuk össze. (7)

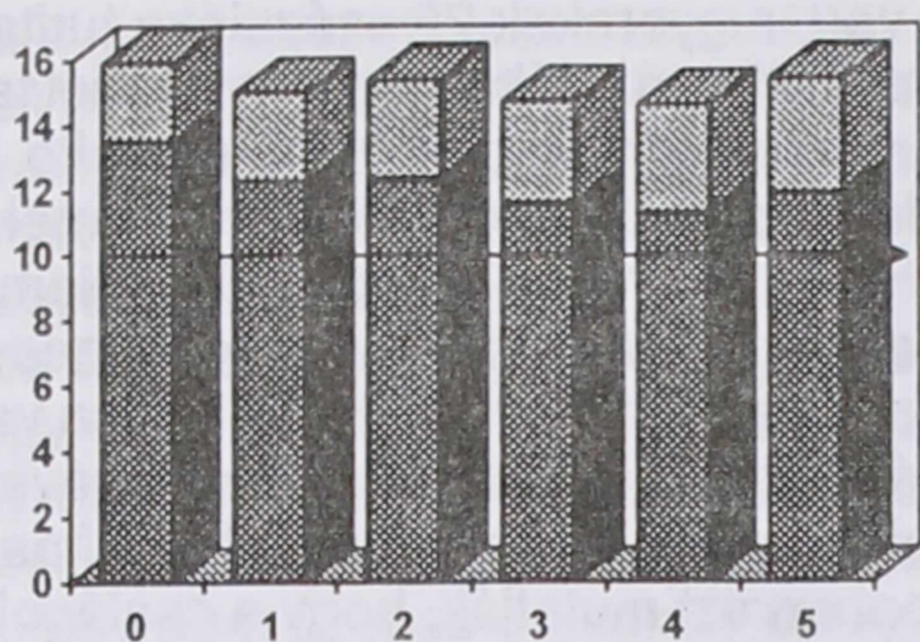
1.a ábra

A nyolc általánost végzett apák gyermekei

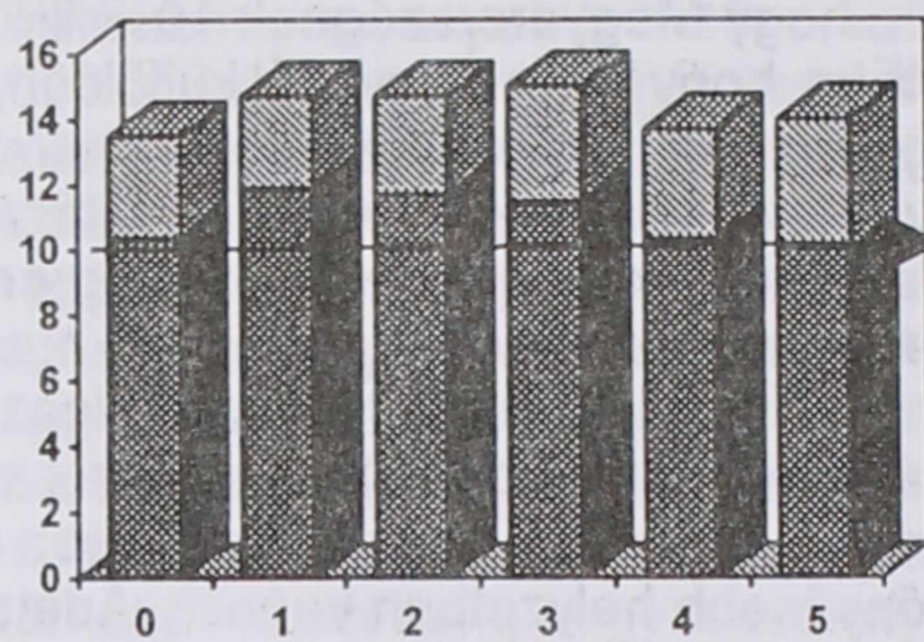

1.b ábra

A szakmunkásképzőt végzett apák gyermekei

1.c ábra
Az érettségizett apák gyermekei

1.d ábra
A felsőfokú végzettségű apák gyermekei

1.a–1.d. ábrák

Becslések a magyarság létszámáról annak függvényében, hogy hány olyan szomszédos országot/térséget említenek, ahol magyarok is élnek millióban és az említések számában

Azok, akiknek az apja általános iskolai, szakmunkás vagy középfokú végzettséggel rendelkezik, minél több szomszédos országról tudják, hogy ott magyarok is laknak, annál inkább tisztában vannak mind Magyarország lakosságának, mind pedig a más országokban élő magyaroknak a számával. A szomszédos országok magyar lakosságának ismerete két, egymással ellentétes irányú folyamatot erősít. Minél több szomszédos országot/térséget említenek, annál jobban csökken Magyarország lakóinak száma és nő meg egyúttal a más országokban élő magyarok száma (azaz, mindkét esetben annál jobban megközelíti a valóságot). (Azok a gyerekek például, akiknek az apja nyolc osztályt végzett és egy szomszédos országot sem említettek, 14,8 millióra becsülik az itteni lakosságot és 1,9 millióra a külföldi magyarokat. Azoknak a szomszédos országokat egyáltalán nem említő gyerekeknek a körében, akiknek az apja szakmunkásképzőt végzett, ezek az átlagok 13,5 és 2,7 milliót tettek ki, míg az érettségizett apák gyermekeinél 13,5 és 2,4 milliót.) Esetükben tehát azzal az alapismerettel is, hogy mennyi az ország lakossága csak azok rendelkeznek megközelítő pontossággal (azaz, becsléseik már nem haladják meg a 12 milliót), akik legalább három szomszédos országot említettek. A kevésbé iskolázott szülők gyermekeinek képe a Kárpát-medencében élő magyarokról erősen Magyarország-centrikus. E három szociális csoport csak bizonyos logikai műveletek alapján jut el megközelítőleg helyes becslésekhez, és ezek a logikai műveletek egy harmadik ismeretnek: a szomszédos országokban élő magyarok ismeretének a függvényei. Esetükben *kikövetkeztetett ismeretekről* beszélhetünk.

Azok a gyerekek viszont, akiknek az apja egyetemet vagy főiskolát végzett, Magyarország lakóinak, illetve a más országokban élő magyaroknak a számát attól függetlenül tudják, hogy hány szomszédos országot/térséget említenek. Azok, akik egy szomszédos országot sem említettek, átlagosan 10,4 millióra becsülik Magyarországot lakosságát (a külföldi magyarokét 3,1 millióra); akik egyet, 11,9 millióra (a külföldön élő magyarokét 2,8 millióra), akik kettőt, 11,7 millióra (a külföldön élőkét 3 millióra). Az ő esetükben tehát *megtanult ismeretekről* van szó.

Ismeretek a magyarországi kisebbségekről

A válaszokhoz a következő alternatívákat kínáltuk fel: kevesebben, mint 20 ezren, 20-50 ezer, 50-100 ezer, 100-200 ezer, 200-500 ezer, 500 ezer és egymillió között, végül többen, mint egymillióan. Felsorolásunkban egyaránt szerepeltek hagyományos nemzetiségi csoportok (horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének) és

újabb keletű bevándorlók (kínaiak, ukránok és arabok). Természetesen rákérdeztünk a nyilvános kommunikációban talán leggyakrabban szereplő kisebbségi csoportok: a cigányság és a zsidóság nagyságára is.

A nemzeti és etnikai kisebbségek nagyságára vonatkozó kérdéssorozat pontos megválaszolása kétségtelenül magas ismereteket kíván. Ezekkel a kérdésekkel azonban nem az volt a célunk, hogy megnézzük: mennyire vannak tisztában a gyerekek a kérdezett csoportok pontos létszámával. Inkább azt szerettük volna megtudni, hogy milyen nagyságrendűeknek gondolják őket, és feltételezett lélekszámuk szempontjából hogy viszonyítják őket egymáshoz. Kérdéseink a tényismeretek kontextusában megjelenő képzetek és csoportpercepciók feltárására irányultak.

A válaszok értelmezése magának a kérdésnek a természetéből kifolyólag igen összetett. Elméletileg elképzelhető ugyan, hogy valaki pontos – vagy legalábbis a mai közvéleményben általánosan elfogadottnak tekinthető – tényismeretekkel rendelkezik e csoportok létszámáról. Mivel azonban az esetek nagy részében maguk a hivatalos statisztikai adatok is bizonytalanok (a magyar állampolgárok egy része a deportálások, a kitelepítések és egyéb rossz történelmi tapasztalatok birtokában ódzkodik deklarálni nemzetiségi hovatartozását; a hovatartozás kritériumai maguk sem egyértelműek a közgondolkodásban; az elmosódott vagy a kettős identitások nem tematizálódtak kultúránkban; sokan nem tudják megkülönböztetni az állampolgárságot és a nemzetiséget; a rendszerváltás kedvezett az identitások vállalásának vagy éppen újrafogalmazásának stb.), az sem mindig egyértelmű, hogy mi a „jó válasz”. Kérdéssorozatunk megfogalmazásakor sokkal inkább valamifajta rejtett benyomásra, egy kisebbségi csoportok által tagolt Magyarország-kép kirajzolódására és a csoportok egymáshoz viszonyított arányaiból kikövetkeztethető sorrendre számítottunk. A válaszokból rekonstruálható kép tehát nem arról fog szólni, hogy vajon a diákok jól vagy rosszul tanultak-e meg egy (sehol fel nem adott) leckét. Az azonban kiolvasható lesz belőle, hogy egymáshoz viszonyítva milyennek látják a kérdezett csoportok nagyságát.

Adataink értelmezésének lehetőségét jelentősen kitágítja az a tény, hogy az elmúlt időszakban a felnőtt lakosság körében két másik vizsgálatban is feltettek hasonló kérdéseket. Így a nyolcadik osztályos diákok véleménye összehasonlítható a felnőttek válaszaival.

A legszembetűnőbb különbség a felnőtt népesség és a mi válaszadóink között az, hogy míg nálunk majdnem mindenki válaszolt a kérdésekre (mind a 11 esetben 5 százalék alatt maradt a nem válaszolók aránya), addig a korábbi vizsgálatokban a válaszolni nem tudó vagy nem akaró csoportok szinte drámai nagyságot értek el (55 és 66 százalék között volt arányuk attól függően, hogy milyen kisebbségekről volt szó). A felnőttekkel szemben a nyolcadik osztályos diákok láthatóan könnyedén és szívesen vállalkoztak a különböző kisebbségek létszámának megbecsülésére.

Mindebből természetesen nem az következik, hogy az új generációk már rendelkeznének azokkal a kisebbségekre vonatkozó ismeretekkel, amelyek láthatóan hiányoznak a felnőtt népesség körében. De a gyerekek válaszkészsége egyfajta pszichológiai nyitottságot feltételez. Ismereteik valószínűleg ugyanúgy hiányosak, mint a felnőttekéi, de legalább nincsenek pszichológiai és szociálpszichológiai korlátjaik (esetleg félelmeik). A kérdéseket egyfajta játéknak fogják fel, amelyeknek a megválaszolására minden gátlás nélkül vállalkoztak. A kisebbségekkel való viszonyuk tehát sokkal könnyedebb. Erre a nyitottságra a többség és a kisebbségek viszonyának javulását előmozdítani kívánó pedagógiai törekvések joggal támaszkodhatnak.

A másik különbség a felnőttek és a nyolcadik osztályosok között az, hogy míg az előbbiek sokszor túlzottan nagy létszámúaknak feltételezték a kisebbségeket, addig a fiatalok körében egyfajta óvatosság mutatkozott a becslésekben. A válaszok többsége a magyarországi cigányság kivételével minden kisebbségi csoport esetében a 20 000 és a 200 000 fős létszám közé esett. A cigányokon kívül csak a románok és a zsidók létszámát becsülték viszonylag sokan 200 ezer főnél is többre. (10)

	kevesebb, mint 20 ezer	20-50 ezer	50-100 ezer	100-200 ezer	több mint 200 ezer	átlagosan (ezer)
Horvátok	21	27	20	13	8	85
Németek	23	23	19	13	13	119
Románok	11	22	21	17	19	156
Szerbek	27	26	18	10	7	79
Szlovákok	26	27	18	11	8	79
Szlovének	35	25	16	8	4	60
Cigányok	2	7	10	11	61	551
Zsidók	30	17	14	11	18	155
Ukránok	36	25	15	8	7	68
Kínaiak	54	16	9	5	7	69
Arabok	71	12	5	2	2	33

7. táblázat

A kisebbségi csoportok létszámának megbecsülése (százalékban és átlagszámokban)

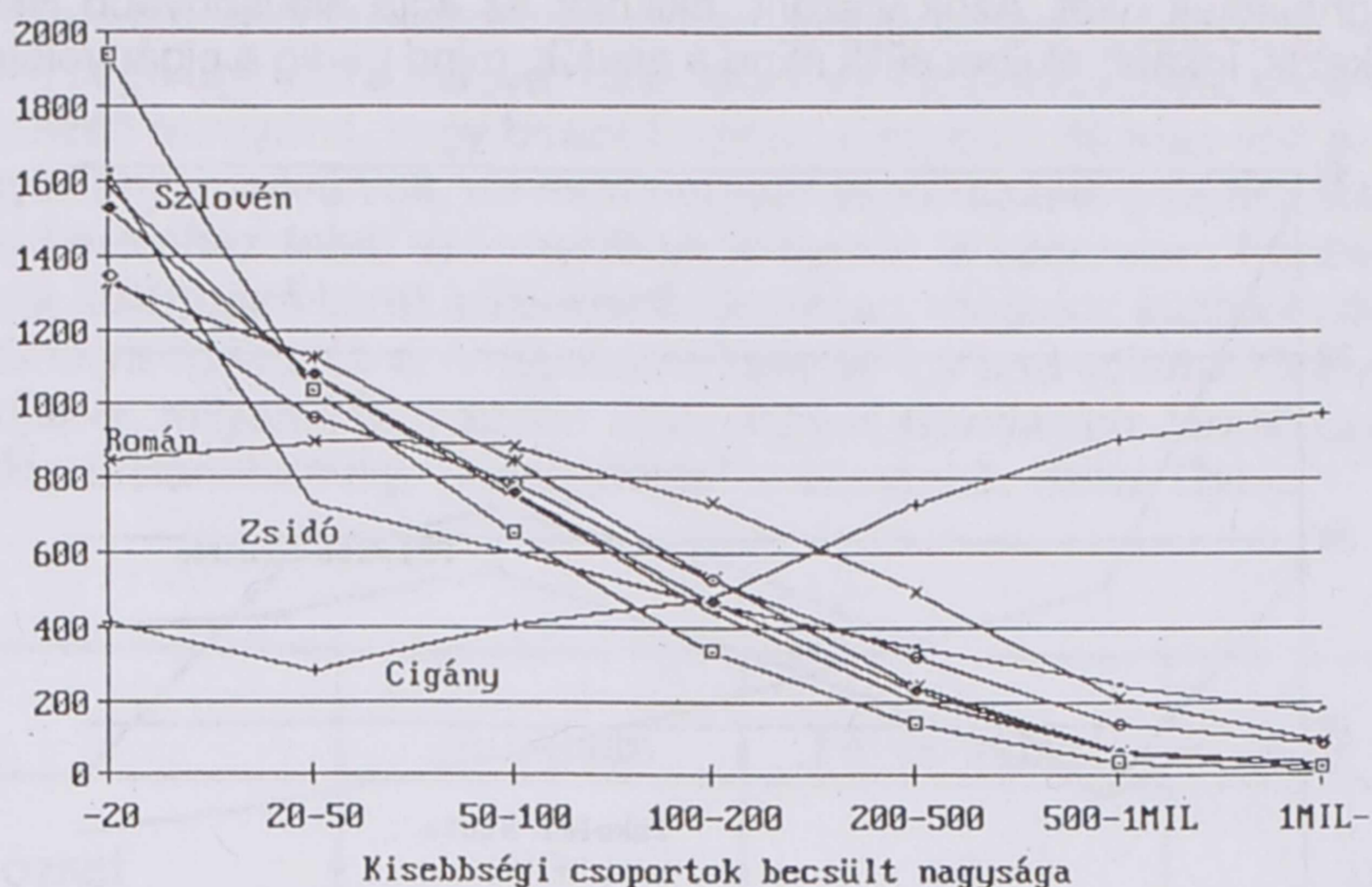
Az általánosan elfogadott becslésekhez (12) a gyerekek szlovákokra vonatkozó becslései állnak a legközelebb. A németek létszámát kissé alulbecsülik. Úgy gondoljuk, hogy a válaszok közelsége e kisebbségek tényleges nagyságához összefügg azzal, hogy a két nemzetiség a többség számára semmilyen jellegzetes kisebbségi kérdéssel nem kapcsolódik össze.

A valóságosnál nagyobbak gondolják viszont a gyerekek egyrészt a délszlávok (a szerbek, a horvátok és a szlovének), másrészt a románok, harmadrészt a cigányok és a zsidók (13), negyedrészt pedig az újabb bevándorlók (ukránok, kínaiak, arabok) számát (14). E csoportok mindegyike jellegzetes kisebbségi kérdéseket jelképez. Közülük a továbbiakban csak a hagyományosan Magyarországon lakó kisebbségekkel foglalkozunk.

A délszláv nemzetiségűek számának eltúlzásában feltehetően a délszláv háború nyilvánosságbeli tematizációja, illetve az a tény játszik szerepet, hogy a gyerekek sokat hallhatnak arról, hogy Magyarországon délszláv menekültek vannak. A román nemzetiségűek számát talán azért becsülik túl a gyerekek, mert viszonylag gyakran van módjuk hallani a romániai magyarokkal kapcsolatban a magyar-román együttélés problémáiról. A románok tehát jelen vannak a nyilvános kommunikációban, ha nem is mint magyarországi nemzetiségek. Másrészt pedig hétköznapi tapasztalataink alapján azt feltételezzük, hogy a „magyarországi románok” fogalmába sokan beleértik a nálunk élő romániai magyar menekülteket, illetve az itt dolgozó, tanuló vagy éppen csak a piacon áruló erdélyieket is, mivel kategorizációik bizonytalan kritériumokon alapulnak. A magyarországi cigányság, illetve a zsidóság esetében pedig az vezethetett létszámuk viszonylagos túlbecsüléséhez, hogy mindkét csoport gyakran tematizálódik a kisebbségekkel kapcsolatos, különböző előítéletek céltábláiként a nyilvános diskurzusokban.

Összességében azonban a gyerekek Magyarország-képét kevésbé színezik a különböző kisebbségek, mint a felnőttekét. Jól illusztrálja ezt, ha egymásra vetítjük mindazokat az eloszlás-görbéket, amelyek a 14-15 éveseknek a kérdezett csoportok nagyságára vonatkozó becslései alapján rajzolódnak ki.

Az ábra szerint a magyarországi cigány és román kisebbségek kivételével a különböző nemzetiségek számára vonatkozó becslések eloszlásgörbéi szinte tökéletesen átfedik egymást. Alapvetően csupán a cigányság nagyságának becslései oszlanak el az átlagtól eltérően.

2. ábra

A magyarországi kisebbségi csoportok létszámának becslései a gyerekek körében (a válaszok abszolút száma szerint)

A felnőttek és a gyerekek között a legjelentősebb különbség a zsidóság számának megbecsülésében mutatható ki. Míg az előbbiek messze eltúlozták a magyarországi zsidók számát (mindkét kutatásban 50 százalék körüli volt azok aránya, akik szerint 200 ezer főnél több zsidó él Magyarországon), addig a nyolcadik osztályosok jelentős része alulbecsülte tényleges nagyságukat: közel 60 százalékuk 50 ezerre vagy annál is kevesebbre tette. A gyerekek szemében a zsidóság sokkal kevésbé alkot külön csoportot, mint a felnőttek szemében. Azt is mondhatnánk: számukra kevésbé léteznek zsidók Magyarországon, mint a felnőttek számára.

Még szemléletesebben mutatható be a nyolcadikosok és felnőttek közötti különbség, ha azonos csoportok között hasonlítjuk össze becsléseiket. Mind a diákok, mind pedig a felnőttek két mintájában kiszámoltuk, hogy mennyire becsülték a kisebbségi csoportokhoz tartozók *abszolút számát*, s ezek alapján decilis csoportokat hoztunk létre. Ezután megnéztük, hogy az egyes csoportokat milyen átlagos értékek jellemzik. A kisebbségek abszolút száma tekintetében – de a zsidóság és a cigányság nélkül – nagyon hasonló az átlagok eloszlása. Mindhárom mintában egyaránt 10 százalék azok aránya, akik létszámukat másfél millió felett határozzák meg. Ugyanakkor jelentős azok száma is (a hat alsó decilis csoport, azaz 60 százalék), akik szerint a kisebbségek összlétszáma éppen csak meghaladja vagy el sem éri a fél milliót.

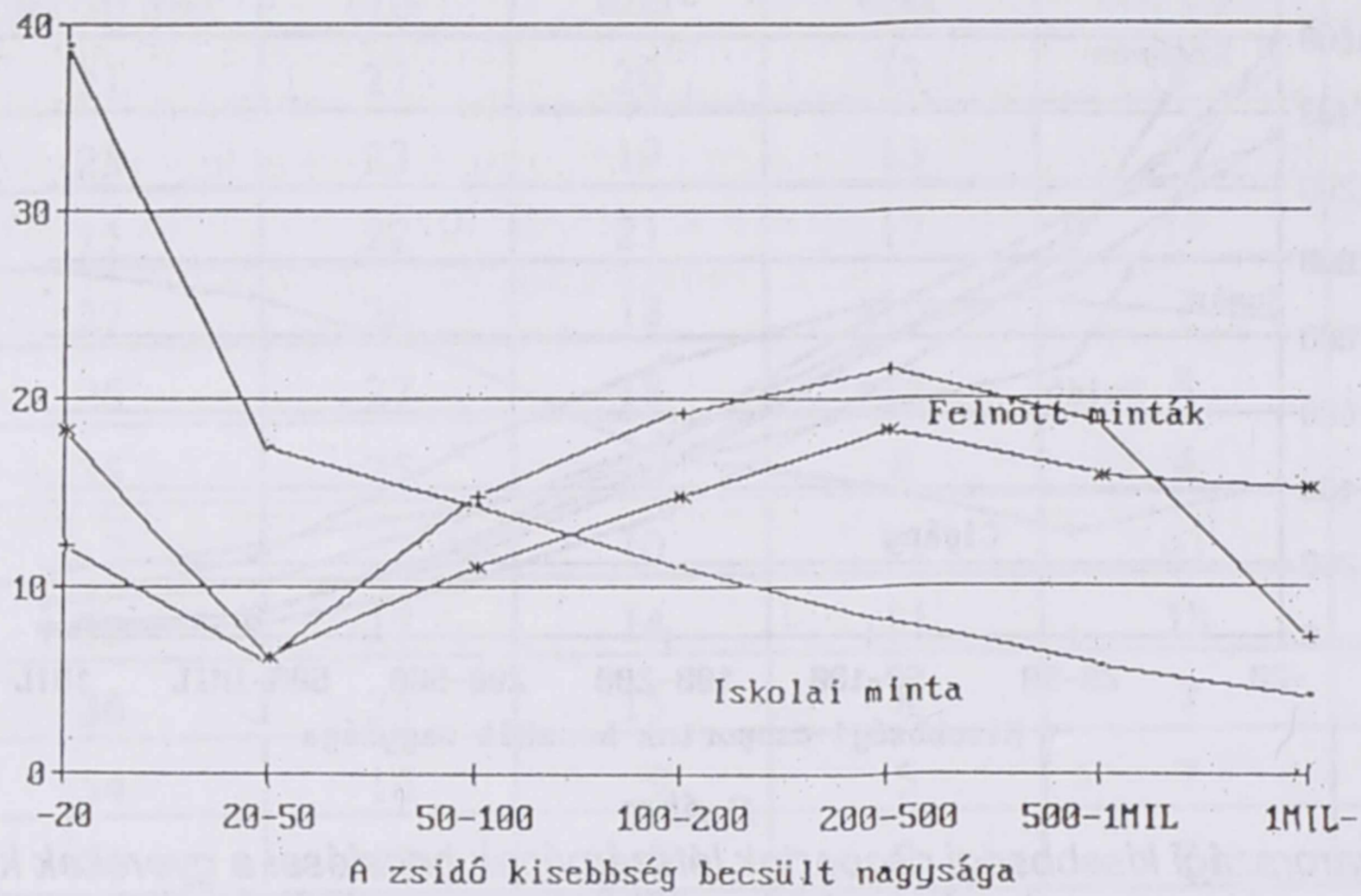
Ezzel szemben jelentős eltérések vannak a felnőttek és a gyerekek között a cigányság és a zsidóság létszáma megítélésének *dinamikájában*. A zsidóság esetében az alsó 4-5 decilis csoport becslései egyformán alacsonyak. Ezután azonban a trendek szétválnak: míg a felnőttek jelentősen túlbecsülik létszámukat, addig a diákok közül csak az utolsó tíz százalék becsüli félmilliónál is többre. A többiek becslései csak kevéssé haladják meg tényleges létszámukat. Jól szemléltetik ezt a zsidóság lélekszámára vonatkozó becslések eloszlásgörbéi is. Míg a gyerekek főképp az 50 000-es vagy annál kisebb értékeket választották, addig a felnőttek a 200 000 fő körülieket.

A cigányság létszámát a felnőttek szinte minden decilis csoportban túlbecsülik. 30 százalék azoknak az aránya, akik szerint Magyarországon milliós nagyságrendű a cigányok száma. A diákoknak viszont csak a legfelső decilist alkotó tíz százaléka becsüli szélsősegesen sokra számukat.

A csoport nagyságának a feltételezésében tehát jelentős szerepet játszik a közvetlen érintkezések valószínűsége és sűrűsége. Ahol egy kisebbség viszonylag nagy számban él, inkább túlbecsülik létszámukat, míg ott, ahol a személyes érintkezés lehetősége kisebb, a becslések valóságos számuk alatt maradnak.

A becslések azonban a családtól megszerezhető kulturális tőke jellegétől is függenek. Azoknak az elképzelései, akiknek a szülei iskolázottabbak, közelebb állnak a valóságos arányok-

hoz vagy meghaladják őket. Azok viszont, akiknek az apja alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik, inkább alulbecsülik mind a zsidók, mind pedig a cigányok létszámát.

3. ábra

A magyarországi zsidóság létszámának becslései a felnőttek és a gyerekek körében (százalékban)

	Alulbecsülik	Reálisan becsülik	Túlbecsülik
Budapest	56	14	30
Megyeszékhely	69	12	19
Egyéb város	74	10	16
Község	76	10	15
Összesen	70	11	18

8. táblázat

A zsidóságra vonatkozó becslések iránya az iskolák településtípusa szerint (százalékban)

	A cigányság létszámát			A zsidóság létszámát		
	alulbecsülik	reálisan becsülik	túlbecsülik	alulbecsülik	reálisan becsülik	túlbecsülik
Az apák iskolai végzettsége						
Általános iskola	48	33	19	66	20	14
Szakmunkásképző	41	36	23	61	25	14
Középiskola	33	43	25	55	26	19
Főiskola, egyetem	27	46	27	48	27	25
Összesen	37	39	24	58	25	17

9. táblázat

A cigányság és a zsidóság létszámának becslései az apák iskolai végzettsége szerint (százalékban)

A nyolcadik osztályosok tanulmányaik során több olyan személyiségről hallottak, akiknek a tevékenysége úgy vált a magyar történelem és kultúra részévé, hogy az illető esetleg nem is beszélt magyarul, vagy beszélt ugyan magyarul, de más volt az anyanyelve, esetleg magyar anyanyelvű volt, de nem magyar származású. Személyiségük és tevékenységük ismeretéhez tehát származásuk ismerete is szervesen hozzátartozik. Kérdéssorozatunk különböző korok különböző identitású, magukat különbözőképpen meghatározó személyiségeinek a származására irányult. Így arra voltunk kíváncsiak, hogy a gyerekek tudják-e, milyen származású *Bem József*, *Damjanich János*, *Liszt Ferenc* és *Radnóti Miklós*. Listánkban egy „kakuktktojás” is szerepelt: *Verne Gyula*.

	Jó válasz	Téves válasz	Nem tudja
Bem József	33	49	18
Radnóti Miklós	33	51	16
Verne Gyula	12	54	34
Liszt Ferenc	12	65	23
Damjanich János	3	65	32

10. táblázat

Néhány személyiség származásának ismerete (százalékban)

A táblázatból látható, hogy minden esetben nagyon magas azok aránya, akik nem tudtak semmit sem válaszolni a kérdésre. A válaszok legfontosabb tanúsága az volt, hogy a gyerekek 45 százaléka a kérdezett öt személy közül egyetlen egynek sem tudta a származását, további 32 százalékuk pedig csak egy esetben válaszolt helyesen. Két személy származásával 15, hároméval 6, négyével pedig 2 százalékuk volt tisztában. Mind az öt személyiség származását mindössze a gyerekek 0,3 százaléka ismerte. Átlagosan 0,88 személlyel kapcsolatban adtak jó választ.

A téves válaszok aránya mind az öt esetben meghaladta a helyes válaszokét. Bem Józsefet a gyerekek 23 százaléka hitte magyarnak, további 26 százalékuk egyéb nemzetiségűnek. Radnóti Miklóst – akinek egyébként a költészetével vizsgálatunk előtt pár hónappal foglalkoztak, és így elvileg azt is megtanulhatták, hogy zsidó származása miatt halt meg – 48 százalék magyar származásúnak mondta, 3 százalék pedig egyéb választ adott. A tipikus tévedés tehát az, hogy „magyarítják” a kérdezett személyiségeket.

Kérdőívünkben a magyar történelem két olyan korábbi, közismert személyiségének a származására is rákérdeztünk, akikkel a gyerekek iskolai tanulmányaik során foglalkoztak. Azt, hogy milyen származású volt *Hunyadi János*, az egyötödük, azt pedig, hogy milyen származású volt *Zrínyi Miklós*, az egynegyedük egyáltalán nem tudta. Zrínyi Miklós horvát származását 3 százalék emítette. Hunyadi Jánost 65 százalék magyar származásúnak határozta meg, román származására 2 százalék utalt.

Figyelemre méltónak tartjuk, hogy Hunyadi János személyével kapcsolatban ismét előtérbe került az a – más kérdések által is előhívott – jelenség, hogy a gyerekek számára – a felnőtt társadalom jó részéhez hasonlóan – nehézséget okoz Erdély múltjával és jelenével kapcsolatos ismereteik elrendezése. Úgy tűnik, hogy annak a két ismeretlemnek az összeegyeztetési kísérlete, hogy Erdély egyrészt Magyarországhoz tartozott, másrészt viszont most Románia része, befolyásolja egy többszáz évvel ezelőtt élt történelmi alak származásának a kategorizációját is. A két ismeretlem közötti feszültség feloldásának kísérleteként – a „vagy magyar, vagy román” dilemma kikerüléseként – értelmez-

zük azokat a válaszokat, amelyek szerint Hunyadi János „erdélyi” (10 százalék) vagy éppen „székely” származású volt.

Néhány, ma élő személyiséggel kapcsolatban arra voltunk kíváncsiak, hogy a 14-15 évesek mit kezdenek azokkal az esetekkel, amikor valakinek az állampolgársága és a nemzetisége nem esik egybe. Ennek vizsgálatára olyan, közismert személyiségeket választottunk ki, akiknek a nevével minden bizonnyal már sokszor találkoztak a gyerekek, hogy minimalizáljuk annak az esélyét, hogy nem ismerik őket. Azok közül a magyarok közül, akik gyakran szerepelnek a hazai médiumokban, de nem magyar állampolgárok, három, igen különböző tevékenységű személyiséggel kapcsolatban kérdeztük meg a gyerekektől, hogy tudomásuk szerint milyen nemzetiségűek: *Soros Györgyről, Szeles Mónikáról és Tőkés Lászlóról*. Kérdéssorozatunkban negyedikként szerepelt még egy nem magyar nevet viselő, de elsősorban Magyarországon – és minden bizonnyal a 14-15 évesek körében is – ismert magyar állampolgár is: *Szetvanovity Zorán*. A válaszok mind a négy esetben arról tanuskodnak, hogy a gyerekeket megzavarja, ha az állampolgárság és a nemzetiség nem esik egybe.

	Magyar	Egyéb nemzetiség	Nem tudja
Szeles Mónika	50	27	23
Soros György	49	11	40
Tőkés László	32	46	22
Szetvanovity Zorán	13	53	34

11. táblázat

Ma élő ismert személyiségek nemzetiségének megítélése százalékban

Minden esetben – beleértve Tőkés László nemzetiségének a megítélését is – magasnak kell tartanunk a válaszolni nem tudók arányát. Mivel vizsgálatunk egyik legfontosabb módszertani tapasztalata az volt, hogy a gyerekek általában szívesen vállalkoztak a kérdések megválaszolására és ez abban is kifejeződött, hogy rendre alacsony volt a nem válaszolók aránya, az, hogy most ilyen sokan nem tudtak válaszolni, önmagukban is árulkodik arról, hogy nem tudnak mit kezdeni az állampolgárság és a nemzetiség egybe nem esésével.

Szeles Mónikát 13 százalék vélte szerb származásúnak, 3 százalék amerikaiának. Soros Györgyöt 3-3 százalék tekintette zsidónak, illetve amerikaiának. Szetvanovity Zorán szerb származására 13 százalék utalt, további 40 százalék a legkülönbözőbb közép- és kelet-európai nemzetek fiának gondolta. Tőkés László nemzetiségének a megítélése mintegy megtestesíti az e kérdésben uralkodó teljes zavart. A gyerekek 28 százaléka román nemzetiségűnek, 17 százalékuk „erdélyi” nemzetiségűnek gondolta. Ezeknek az elgondolkoztató válaszoknak a tudásszociológiai értelmezésére tanulmányunk harmadik részében teszünk kísérletet.

Hétköznapi ismeretek

Vizsgálatunk nem vállalkozhatott arra, hogy feltárjuk: mit tudnak a gyerekek arról, hogy a hétköznapi kultúrát a legkülönbözőbb kultúrák kölcsönhatása élteti. Kíváncsiak voltunk azonban egyrészt arra, hogy mennyire vannak tisztában vele: naponta használt szavaink egy része a legkülönbözőbb nyelvekből származik, másrészt pedig arra, hogy a térségünkben együtt élő népek és etnikumok nyelvén ismerik-e a hétköznapi kommunikáció legelemibb udvariassági szavát, a „köszönömöt”.

Ami a magyar nyelvben használatos idegen eredetű szavakat illeti, úgy válogattuk őket össze, hogy figyelembe vettük iskolai tanulmányaikat (például a török eredetű lándzsa és harácsol szavak szerepeltetésével), a szavak kulturális azonosíthatóságát (például a kóser szó esetében), illetve eredetük viszonylagos közismertségét (ilyenek a fater, a spájz, a lóvé és a csóró szavak). A tíz kérdezett szónak több mint a felét, átlagosan 5,4 szót helyesen azonosították be a felkínált válaszlehetőségek alapján.

	Jó válasz	Rossz válasz	Válaszhiány
Fater	87	9	4
Fiú	79	13	8
Csóró	75	14	11
Lándzsa	69	22	9
Vásár	59	31	10
Lóvé	59	30	11
Spájz	53	38	9
Kóser	27	61	12
Harácsol	22	63	15
Srác	8	80	12

12. táblázat

Néhány szó eredetének ismerete (százalékban)

A legkevésbé ismert eredetű szavak között két olyan szó is szerepel, amelyeket meglepően sokan nem tudtak jól beazonosítani. Az egyik a „harácsol” szó, amelynek a főnévi alakjáról, a harácsról elvileg tanulhatták az iskolában, hogy a törökök által szedett adóforma volt a hódoltság idején. A másik a „kóser” szó, aminek a nem ismerete a gyerekek hétköznapi kultúráját minősíti. A legkevésbé ismert szó a zsidó (jiddis) eredetű srác volt. Választását utólag nem tartjuk igazán szerencsésnek, mivel eredetének ismerete nem általános, a szó jelentése pedig nem kínál támpontokat. (Ezt a szót a gyerekek egyharmada magyar eredetűnek, egynegyedük pedig jó fonetikai logikával német eredetűnek vélte.)

A téves azonosításokból hármat érdemes kiemelni. Az egyik a „kóser” szó, amelyet a legtöbben (39 százalék) cigány eredetűnek véltek. A másik a „harácsol” szó: ezt a gyerekek 30 százaléka zsidó, további 19 százaléka pedig cigány eredetűnek tippelte. Vizsgálatunk sajnos, nem tette lehetővé, hogy megnézzük: ezek a téves azonosítások vajon összefüggenek-e olyan, a zsidókkal vagy a cigányokkal kapcsolatos, negatív sztereotípiákkal, amelyekre a szó jelentéséből kiindulva asszociálhattak.

Utolsó kérdésünkben arra kértük a nyolcadik osztályosokat, hogy kilenc lehetséges nyelven írják le: hogy mondják azt, hogy „köszönöm”. Az adatokból egyértelműen kitetszik, hogy a nyugati világnyelvek messze megelőzik régióink valamennyi nyelvét. A gyerekek 12 százaléka semmilyen nyelven nem ismerte ezt a szót. Rendkívül figyelemre méltónak tartjuk, hogy még a jó négy évtizeden át kötelező orosz nyelven is csak minden nyolcadik gyerek tud köszönömöt mondani.

	Tudja
Németül	82
Angolul	78
Franciául	26
Oroszul	13
Románul	3
Szerbül/horvátul	2
Szlovákul	2
Cigányul	1
Szlovénul	1

13. táblázat

A „köszönöm” szó ismerete különböző nyelveken (százalékban)

Összességében 5 százalékot tettek ki azok, akik adott esetben valamelyik regionális nyelven (is) meg tudnának valamit köszönni. A gyerekek további 11 százaléka ugyan nem ismeri a „köszönöm” szót a regionális nyelveken, de oroszul igen (ami nem zárja ki azt, hogy a nyugati világnyelveken is ne ismernék). A legnagyobb csoportot azok alkotják, akik sem a regionális nyelveken, sem pedig oroszul nem tudják ezt a szót, németül azonban igen (ami mellett esetleg még angolul vagy franciául is). Ide tartozik a gyerekek 69 százaléka. Mindössze 4 százalékuk ismeri a „köszönöm” szót csak angolul és/vagy franciául.

Van-e összefüggés a „köszönöm” szó regionális nyelveken való ismerete és a nemzeti és etnikai hovatartozás között? Erre a kérdésre minden előzetes törekvésünk ellenére sem tudunk válaszolni. Vizsgálatunk mintáját 120 általános iskola tanulói alkották. Közülük 30 iskolában nemzetiségi tannyelvű, nemzetiségi vagy kéttannyelvű oktatás folyt (közülük 15-ben németül, háromban horvátul, hatban szlovákul, kettőben románul, háromban szlovénul és egyben szerb-horvátul tanultak a gyerekek). Szerepeltek továbbá olyan iskolák is mintánkban, amelyekben a cigány gyerekek aránya az 1990-es népszámlálás szerint magasabb az országos átlagnál. Elvileg tehát nem zárhattuk ki annak a lehetőségét, hogy a gyerekek egy része valamelyik kisebbség tagjaként határozza meg magát, és annak a lehetőségét sem, hogy a többséghez és a kisebbségekhez tartozó gyerekek társas kapcsolatai révén a „köszönöm” szót viszonylag sokan tudják régióink különböző nyelvein is. (15) A minta összetételének ezek a tényezői azonban sem az önmeghatározásokban nem tükröződnek, sem a „köszönöm” szó regionális nyelveken való ismeretében.

A felkínált alternatívák közül a nyolcadik osztályosok 92,3 százaléka kizárólag a „magyar vagyok” meghatározást választotta önmaga meghatározására. (16) 7,7 százalékuk válasza utalnak arra, hogy nem csak magyar identitásúak. 4,4 százalék németként határozta meg magát, 3 százalék cigánynak, 0,5 százalék horvátnak, 0,4 százalék románnak, 0,3-0,3 százalék szlováknak, illetve zsidónak, 0,2 százalék pedig szerbnek. Szlovénnak senki nem tartja magát. 1,7 százalék egyéb hovatartozású. Mivel több csoport tagjaként is meghatározhatták magukat, a nem magyar mellett 3,6 százalékuk a „magyar vagyok” alternatívát is választotta.

Megkérdeztük azt is, hogy a családban beszélnek-e a családtagok egymással különböző nyelveken, és ha igen, milyen gyakran: mindig, gyakran vagy ritkán? A gyerekek 97,6 százaléka azonban azt választotta, hogy mindig magyarul beszélnek. A magyaron kívül a németet használják a leggyakrabban: 21 százalék családjában ritkán, 4,8 százalékban gyakran, 0,2 százalékban pedig mindig. Nem tudjuk azonban, hogy a válaszok mennyire tükrözik azt a tényt, hogy a szülők egy része tanult nyelvként ismeri valamilyen szinten a németet. A gyerekeknek összesen a két százaléka említette, hogy otthon valamilyen gyakorisággal használják a cigányt, 1,9 százalékuk, hogy a szlovákot, 1,8 százalékuk, hogy a románt, 1,3 százalékuk, hogy a horvátot és 0,8 százalékuk, hogy a szerbet.

Annak, hogy ilyen kevesen azonosítják magukat valamilyen kisebbség tagjaként, illetve hogy a családok ilyen kevéssé használják otthon a kisebbségi nyelvet, legalább két oka lehet. Egyrészt az, hogy az asszimiláció annyira felgyorsult, hogy a 14-15 éves gyerekek számára már a magyaron kívül nem képzelhető el más csoport-hovatartozás. Másrészt pedig az, hogy valamilyen – kérdőíves módszerrel kideríthetetlen – ok miatt a gyerekek nem vállalják fel tényleges identitásukat. Így tehát egyéb válaszaikat sem tudjuk elemezni nemzeti és etnikai hovatartozásuk függvényében.

Az ismeretek szintje

Az eddigiekben a legkülönbözőbb ismeretkérdések mentén azt vizsgáltuk, hogy az általános iskolákban megszerezhető interkulturális ismeretek mennyiben jelentenek aktív tudáskészletet a nyolcadik osztályos diákok körében, illetve, hogy milyen ismereteket és gondolkodási mintákat köszönhetnek az iskolánál szélesebb értelemben vett társadalmi környezetnek. Felvetődik azonban annak a kérdése, hogy vajon ezek a fragmentált tudáselemek összeállnak-e egyfajta ismeretszintté, és ha igen, mi jellemzi a diákok interkulturális világképét. Ennek feltérképezésére olyan szintetikus változókat képeztünk, amelyek összegzik az egyes tudáselemeket.

Eljárásunkban azt az értékelési rendszert követtük, ahogy magában az iskolában is számon kérik az ismereteket. Azokat az ismereteket, amelyekre kérdéseink irányultak, két csoportra osztottuk: az iskolában elvileg megszerezhető interkulturális ismeretekre, valamint a nyilvánosságban és a társadalmi kommunikációban előforduló ismeretekre, majd olyan ötfokú indexeket képeztünk belőlük, amelyek az iskolai osztályzások logikáját követve az ismeretek mindkét területén kifejezték a gyerekek tudásának szintjét.

Az iskolarendszerben elvileg elsajátítható interkulturális ismeretek indexe hét ismeretelem „osztályzatainak” átlagából állt: Magyarország lakosságának száma (ha tudta: 5, ha nem: 1), a külföldön élő magyarok száma (3-4 millió: 5, 1-2, illetve 5-6 millió: 4, kevesebb, mint egy és több, mint hat millió: 3), a történelem és a kulturális élet múltbeli nagyjainak (Bem, Damjanich, Liszt, Radnóti és Verne) etnikai hovatartozása (a jó válaszok számától függően 1-től 5-ig), a nem Magyarországon élő híres magyarok említése (ha van jó válasz: 5, ha nincs: 1), az Erdélyben élők többségének anyanyelve (román: 5, magyar: 3, székely: 1), a Holocaust magyarországi zsidó áldozatainak száma (400-600 ezer: 5, kevesebb, mint 50 ezer: 1, egyéb válaszok: 3) és a cigányok őshazája (India: 5, egyéb válaszok: 1). (17) A „hétköznapi” interkulturális ismeretek indexe a következő ismeretelemeket szintetizálta: a magyarországi kisebbségek összlétszámának átlaga (jó válasz: 5, rossz válasz: 1), a magyarok által nagy számban lakott szomszédos országok/térségek említése (az említések számától függően 1-től 5-ig), az említett kisebbségek típusai (nemzeti, etnikai és szociális kisebbségek: 5, vagy egyik, vagy másik: 3, egyik sem: 1), tíz különböző szó eredete (a jó válaszok számától függően 1-től 5-ig), a „köszönöm” szó más nyelveken (ha regionális nyelveken /is/ tudja: 5, ha csak világnyelveken: 3, ha semmilyen nyelven nem: 1), Tőkés László nemzetisége (magyar: 5, egyéb válasz: 1), Szeles Mónika és Sztevanovity Zorán nemzetisége (ha mindkettőt tudja: 5, ha csak egyikőjüket: 3, ha egyikőjük nemzetiségét sem: 1).

Ily módon minden gyerek két osztályzatot kapott, amelyek két szempontból mérték interkulturális ismeretei szintjét. Az ismeretszint indexek megoszlásából kirajzolódó kép megerősíti, ami az egyes tudáselemek mentén már látható volt: azt, hogy a nyolcadik osztályt elhagyók interkulturális ismeretkészlete alacsony színvonalú. Az elméletileg el-

várható iskolai tudást szintetizáló ismeretszint index átlagos értéke 2,9 volt. Ettől alig tér el a „hétköznapi” ismeretszintet mérő index átlagos értéke, amely 2,78 volt. A két ismeretszint-típus átlagosztályzatai között szignifikáns pozitív korreláció mutatható ki (a szten-derdizált deviációs együttható értéke 0,62 volt).

Az iskolai tudáskészlet esetében a leggyengébb osztályzatot a híres magyarok említése, illetve a történelmi személyiségek származásának ismerete kapta. A „hétköznapi” ismeretek elemei közül a részosztályzatok akkor voltak a legalacsonyabbak, amikor nem általánosságban vagy a politikai-társadalmi nagycsoportok szintjén kellett volna valamit tudniuk, hanem személyekhez kötötten, az általános ismereteket személyekre vonatkoztatva.

Az ismeretszinteket csak az apa iskolai végzettsége befolyásolta valamennyire. Így a legalacsonyabb és legmagasabb iskolai végzettségű apák gyermekeinek ismeretszintje között az első esetben fél jegy, a másodikban még ennél is kevesebb különbség mutatkozott. Ez azt mutatja, hogy a 14-15 évesek interkulturális ismeretei ugyan – mint minden ismeret – valamelyest függnek ugyan a család kulturális szintjétől, de mindazok a problémák, amelyek ismereteikkel kapcsolatban kiderültek, alapvetően általánosabb okokra vezethetők vissza: az általános iskola ismeretnyújtó funkcióinak a fogyatékoságaira.

Mindebből két feltételezés adódik:

- a vizsgált nyolcadik osztályos diákok interkulturális ismeretei szegényesek és rendezetlenek, nem alkotnak kognitív struktúrákat;
- ismereteik annál alacsonyabb színvonalúak, minél konkrétabbak és megszemélyesítettebbek.

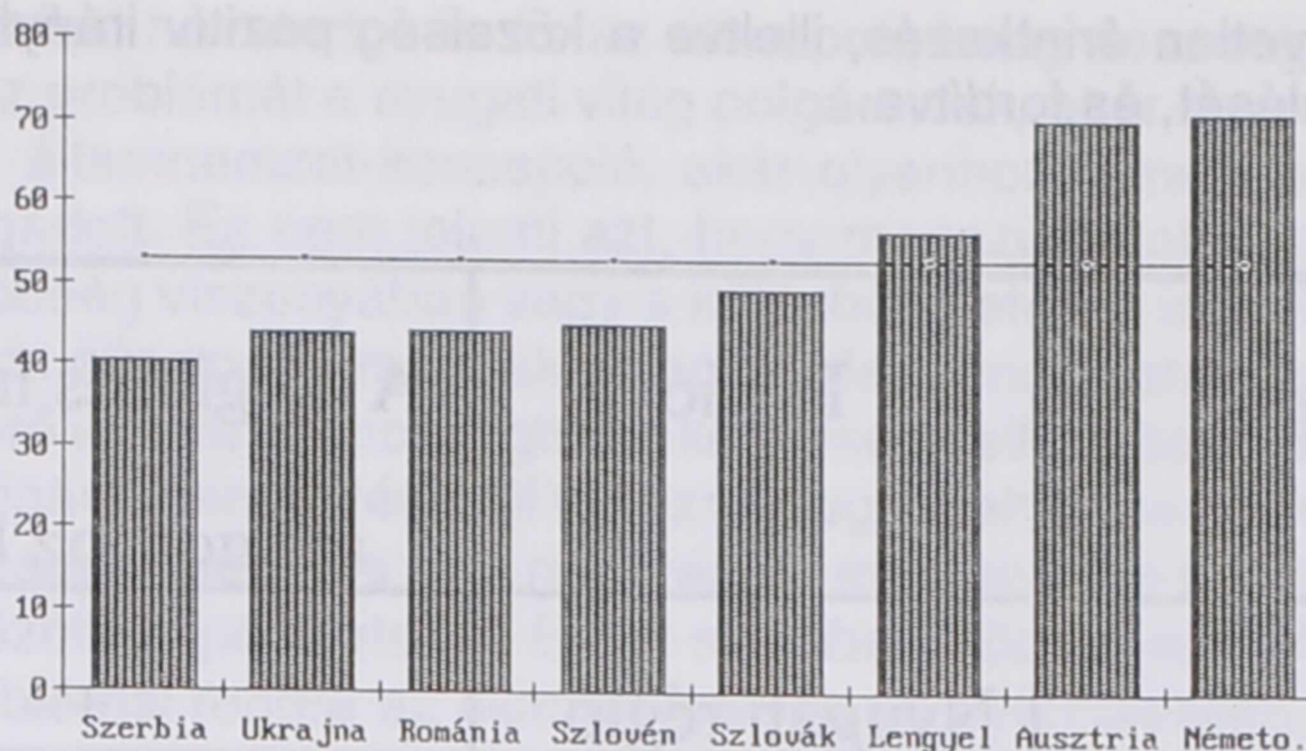
Mindezek alapján felvetődik a kérdés, hogy ha a diákok tudáskészletében éppen a megszemélyesítés eleme a leggyengébb, hogyan élik át és dolgozzák fel az iskolában vagy a mindennapi életben megszerzett töredékes ismereteket.

Magyarország kapcsolatai más országokkal

Az interetnikus viszonyok kiegyensúlyozottságának Közép- és Kelet-Európában meghatározó tényezői a szomszédsági kapcsolatok. Az a kérdéssorozatunk, amellyel azt tudakoltuk, hogy a diákok szerint Magyarországnak milyen kapcsolata van Ausztriával, Kis-Jugoszláviával, Lengyelországgal, Németországgal, Romániával, Szlovákiával, Szlovéniával és Ukrajnával, az érték- és tényítéletek sajátos kombinációján alapult. A történelem folyamán Magyarországnak igen különböző minőségű kapcsolatai voltak ezekkel az országokkal, és nyilvánvalóan igen különbözőek a jelenlegi kapcsolatok is. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kétoldalú nemzetközi kapcsolatok harmonikusságát vagy éppen konfliktusosságát a közgondolkodás sokféleképpen ítélni meg. A minősítésekben legalább olyan fontos szerepet játszanak az értékek, sztereotípiák és előítéletek, mint a valóságos tények, a tájékozottság, a valóságos tapasztalatok és élmények.

Listánk nem csupán a szomszédos országokat tartalmazta. Viszonyítási alapként két olyan ország is szerepelt rajta, amelyek nem a szomszédaink: a volt szocialista Lengyelország (amelyhez Magyarországot hagyományos történelmi barátság fűzi) és a fejlett Nyugatot szimbolizáló Németország (amelynek Magyarország európai integrációjában kitüntetett szerepe van, és amellyel a nyugati országok közül Magyarországnak a leg-szorosabbak a politikai és a gazdasági kapcsolatai). Arra kértük a diákokat, hogy egy ötfokú skálán (amely a nagyon jó viszonytól a nagyon rosszig terjedt) értékeljék Magyarország kapcsolatát a szóban forgó nyolc országgal.

Ha összességében értékeljük a véleményeket, legfontosabb megállapításunk az lehet, hogy a kapcsolatok átlagos értéke inkább a pozitív, mint a negatív pólus felé mutat. Az ábrán a vízszintes vonal mutatja azt az átlagos kapcsolat-értéket, mely a közepesnél valamivel jobb viszonyt kifejező 50 százalékos érték felett húzódik. Mindebből az következik, hogy az általános iskolások körében Magyarország geopolitikai helyzetértékelése korántsem olyan rossz, mint amit annak alapján hihetnénk, hogy a déli határtól pár kilométerre háború dúl, vagy hogy az elmúlt 5 évben több környező országgal is rendszeressé váltak a politikai konfliktusok.

A kelet-európai országok megítélése

4. ábra

Magyarország kapcsolatai más országokkal (1-től 100-ig terjedő átlagértékekben)

A kapcsolatok minősítésében az egyes országoktól függően jelentős különbségek vannak. A kapcsolat-index értéke három ország: Németország, Ausztria és Lengyelország esetében az átlagosnál jobb. Figyelemre méltó, hogy a háromból kettő nyugati ország, a harmadik pedig az az egyetlen volt szocialista ország, amelyik nem közvetlenül szomszédunk, és amelyikkel Magyarországnak hagyományosan jó kapcsolatai vannak. A gyerekek a Kis-Jugoszláviával, Ukrajnával, illetve Romániával való viszonyunkat tartják a legrosszabbnak.

A felsorolásunkban szereplő nyolc országra végzett faktorelemzésből hasonló kapcsolatrendszer rajzolódik ki. Az országok két logika mentén rendeződnek el. Az első faktorthoz a volt szocialista országok kapcsolódnak, a másodikhoz a nyugati országok. Lengyelország mintha nem is lett volna szocialista ország: igaz, hogy valamivel kisebb faktorsúllyal, de ez utóbbira illeszkedik. A két faktor együttesen az országok közötti összes lehetséges kapcsolat 42 százalékát írja le.

	A volt szocialista országok faktora	A nyugati országok faktora
Ausztria		0.73
Kis-Jugoszlávia (Szerbia)	0.55	
Lengyelország		0.49
Németország		0.76
Románia	0.58	
Szlovákia	0.70	
Szlovénia	0.65	
Ukrajna	0.53	

14. táblázat

Magyarország más országokkal való kapcsolatainak faktorai (faktorsúlyokban)

A volt szocialista országok faktorához tartozó országok és Magyarország közötti kapcsolatok átlagos értéke a százfokú skálán a 40-50 százalék között húzódik. A kapcsolatokat tehát a gyerekek inkább közepesnek, mint ellenségesnek tartják.

A szomszédos országokkal való kapcsolatok megítélése szorosan összefügg azzal, hogy a gyerekek lakóhelye közel van-e vagy távol a szóban forgó országtól. A napi ta-

pasztalatok, a közvetlen érintkezés, illetve a közelség pozitív irányban befolyásolja a kapcsolatok értékelését, és fordítva.

Ország	Régió	A megítélés iránya az átlagoshoz képest
Ausztria	Nyugati régió	+
Ausztria	Keleti régió	-
Románia	Keleti régió	+
Szlovákia	Északi régió	+
Lengyelország	Északi régió	+
Szlovénia	Nyugati régió	-
Szlovénia	Északi régió	+
Németország	Nyugati régió	-

15. táblázat

Az országok megítélése az átlagoshoz képest a hozzájuk legközelebbi, illetve a tőlük legtávolabb lévő régiókban

Szlovénia és Németország esetében fordított irányú volt a kapcsolat: a nyugati határ melletti megyékben az átlagosnál rosszabbnak ítélték meg a gyerekek a magyar-szlovén és a magyar-német kapcsolatokat. Németország esetében elképzelhető, hogy a személyes tapasztalatokat kedvezőtlenebbül befolyásolja, hogy polgárai Magyarországnál gazdagabb és hatalmasabb országot képviselnek. A magyar-szlovén kapcsolat megítélésére pedig kellő ismeretek hiányában valószínűleg a délszláv háború vetett árnyékot.

A hovatartozások kategorizációs problémái

Értelmezési minták a közgondolkodásban

Közép-Európa térképének az első világháború utáni újrarajzolása sokak számára azt jelentette, hogy a nyelvi-etnikai és az állampolgári hovatartozás szerves összetartozásának megszűntek a politikai akadályai. Ugyanakkor mások számára éppen ellenkezőleg, ez a történelmi fordulópontra vert éket a kétféle kötelék közé. Azzal, hogy az első világháború lezárásával a korábbi magyar állam polgárainak nagy csoportjai kerültek akaratuk ellenére egy olyan állam fennhatósága alá, amelyhez addig sem nyelvi, sem kulturális, sem állampolgári azonosságtudat nem kötötte őket, máig kondicionálódott a térség egyik legfontosabb interkulturális problémája: a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság ellentmondásos, sokszor konfliktusokkal teli viszonya. Ezért kiemelt jelentősége van annak, hogy az általános iskolát elhagyó gyerekek hogyan érzékelik ezt a problémát.

A nemzeti és etnikai hovatartozás és az állampolgárság összeegyeztetése ma már általában nem okoz problémát a nyugati világ polgárainak, akár olyan kultúrához tartoznak, amelyben az államnemzet-koncepció, akár olyanhoz, amelyben a kultúrnemzet-koncepció az elfogadott. Ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna minden probléma a többség és a kisebbség viszonyában vagy a különböző etnikai identitással rendelkezők között. De az azonos állampolgárságúak jogegyenlőségének normája és az állampolgári lojalitással összeférő etnikai azonosságtudat kettőssége elfogadottá vált. Az a tény pedig, hogy egy állam polgárai nem feltétlenül tartoznak ugyanahhoz a nyelvi, nemzetiségi, etnikai vagy vallási csoporthoz, ma már nem terheli meg politikai konfliktusokkal a szomszédos államok közötti kapcsolatokat. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európa meghatározó politikai problémái rendre az állampolgárság és a nemzetiség konfliktusos viszonya és esetleges egybe nem esése mentén élednek újjá.

Azoknak az eseteknek a köznapi percepciója, amikor valakinek a nemzeti hovatartozása és az állampolgársága nem esik egybe, az elmúlt huszonkét év empirikus kutatásainak tanulságai szerint Magyarországon is ellentmondásos. A kettős identitásnak társadalomtörténeti és politikai okok miatt nincs hagyománya. Az államszocialista időszak nemcsak politikai téren nem tűrte a sokszínűséget, hanem többek között az önmeghatározások terén sem. Noha a szabad önmeghatározásoknak és a kettős vagy többes kötődések vállalásának ma már nincs politikai akadálya, az intézményes és a nem intézményes szocializációban változatlanul nincsenek társadalmi és politikai megegyezésen alapuló értelmezési minták a hovatartozások bonyolult eseteire. Talán ezzel is magyarázható, hogy az általános iskolai képzés nem nyújt szisztematikus ismereteket az olyan alapvető fogalmak, mint a *nemzet*, az *állam*, az *ország* és a *társadalom* tartalmáról, illetve a nemzetiség és az állampolgárság megkülönböztetéséről. (18)

Milyen értelmezési mintákkal találkozhatnak a gyerekek szocializációjuk során a szélesebb értelemben vett közgondolkodásban a nemzet fogalmáról és a nemzetiségi és állampolgári kötelek viszonyáról?

Az empirikus kutatások tanúsága szerint a magyar nemzethez tartozás kritériumai a hétköznapi politikai kultúrában nem kristályosodtak ki. A kritériumok egymáshoz való viszonyát két dolog jellemzi. Egyrészt az, hogy az államnemzet- és a kultúrnemzet-koncepciók elemei nem egyszerűen csak összemosódnak, hanem sokszor egymásnak is ellentmondóan keverednek. Másrészt pedig a kétféle nemzetfogalom elemeinek aránya az elmúlt két évtizedben sajátos változásokon ment át.

1973-ban, 1985-ben és 1987-ben arra a nyitott formában feltett kérdésre, hogy *kit tekintenek magyarnak*, a megkérdezettek 85, 75, illetve 73 százaléka valamilyen módon az országhoz való kötődést említette (aki itt él, itt született, szereti az országot, betartja törvényeit stb.). Ezek az államnemzet-fogalom elemei, amelyeknek az említése a vizsgált időszakban csökkenő tendenciát mutatott ugyan, de mindhárom évben a többséget jellemezte. Ugyanakkor annak az 1985-ben, zárt formában feltett kérdés-sorozatnak a nyomán, amely azt tudakolta, hogy mik a magyarság ismérvei, egyértelműen az derült ki, hogy a legfontosabbnak az anyanyelvet tartják: 56 százalék tekintette magyarnak a szomszédos országokban született magyar anyanyelvű embereket, 49 százalék a Magyarországon született, magyarul jól beszélő nyugati állampolgárokat, de már csak 33-33 százalék tartotta annak a Magyarországon született, nem magyar anyanyelvű embereket, illetve azokat a nyugati állampolgárokat, akik Magyarországon születtek ugyan, de rosszul beszélnek magyarul. Ezekből a válaszokból viszont az derült ki, hogy az emberek elsősorban a kultúrnemzet-fogalom elemeit fogadják el. (19) Ezt erősítette meg egy 1992-ben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett vizsgálat: ahhoz, hogy valaki magyarnak számítsa, az emberek több mint háromnegyede szerint magyar anyanyelvűnek és magyar származásúnak kell lennie. Ehhez azonban a magyar állampolgárságot már csak a felük, a Magyarországon való élést pedig ennél is kisebb részük tartotta fontosnak. (20) Egy ugyancsak 1992-es, északkelet-magyarországi (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei) vizsgálatban ezekhez hasonlóan rendre az anyanyelv és a magyar származás bizonyult a legfontosabbnak az állampolgársággal és a Magyarországon való éléssel szemben. (21)

Ugyanakkor 1973-ban a megkérdezettek 73 százaléka mondta azt, hogy a magyar nemzetbe beleérti a Magyarországon élő nemzetiségieket is. A szomszéd országokban élő magyarokat már csak 45, a Nyugaton élőket pedig csak 25 százalékuk tekintette a nemzet részeinek. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nemzeti hovatartozás szempontjából az emberek fontosabbnak tartották az államhatárokat, mint a nyelvet. (22)

A vélemények tendenciája azonban a Kádár-rendszer „felpuhulásával” párhuzamosan a nem Magyarországon élő magyarok hovatartozásának megítélésében fokozatosan változott (miközben a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatban változatlanok maradt), mégpedig pozitív irányban: 1973 és 1987 között egyaránt nőtt (24-ről 50 százalékra) azoknak az aránya, akik a szóránymagyarságot a nemzethez sorolták és azoké, akik a szomszédos országokban élő magyarokkal tették ezt (46-ról 63 százalékra). (23) Az 1992-ben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett vizsgálat szintén azt erősítette meg, hogy a nemzet fogalmában az államnemzet-kritériumok túlsúlya a meghatározó. Az emberek 79-86 százaléka sorolta a magyar nemzethez a magyarországi németeket, szlovákokat, románokat, zsidókat és cigányokat, ugyanakkor a szomszédos országokban élő magyarokat csak 51, a Nyugaton élőket 46 százalékuk tekintette a nemzet részének. (24) Ez a vizsgálat ugyancsak az államnemzeti kritériumok dominanciáját mutatta a magyar nemzet fogalmában.

Úgy tűnik tehát, hogy a *magyarság* és a *magyar nemzet* fogalmak nem egészen azonosak: az előbbit inkább a kultúrnemzet, az utóbbit inkább az államnemzet koncepciója szervezi. Ezt értelmezhetjük a konfúzió jelének is, de a merev, vagy a Magyarországon élő nemzetiségeket, vagy a szomszédos országokban élő magyarokat kirekesztő kategóriák felpuhításának, a bonyolult viszonyokkal adekvát fogalomrendszer kidolgozására tett erőfeszítésnek is.

Kétségtelen, hogy a kategorizációs dilemma egyik lehetséges formállogikai feloldása egy harmadik elemnek: az önbesorolásnak az elfogadása. Ennek is vannak empirikus bizonyítékai. Mind az 1985-ös, mind az 1993-as vizsgálatban a magyarsághoz tartozás különböző kritériumainak rangsorában az bizonyult a legfontosabbnak, hogy valaki magyarnak érzi-e magát. A kétféle fogalom összeegyeztetésének azonban a másik lehetséges módja éppen a *nemzetnek és a magyarságnak a megkülönböztetése*. Az 1992-es Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálatban elvégzett többváltozós elemzések legfontosabb tanúsága az volt, hogy a *nemzet* és a *magyarság* fogalmak két, egymással összefüggő, de rendező elveiket tekintve egymástól különböző modellbe szervezik a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségeket, illetve a szomszédos országokban élő magyarokat és a szóránymagyarságot. Az előbbieket a nemzet, az utóbbiak a magyarság részei. A nemzet elsősorban (de nem kizárólagosan) jogi-állampolgársági fogalom, míg a magyarság elsősorban (de szintén nem kizárólagosan) kulturális-identitásbeli fogalom. A két fogalom kölcsönösen nyitott egymás irányában, azonban a „magyarnak számítani” kritériumai is az államnemzet definícióinak az elemeiből épülnek fel abban az értelemben, hogy ezeknek az elutasítása válik a kritériumok alapjává. A kettős fogalom kidolgozásának éppen az volt a célja, hogy a közgondolkodás feloldja a magyarság és a magyar állampolgárok közössége közötti ellentmondást, vagy másképpen fogalmazva: hogy kapcsolatot teremtsen a magyarországi nemzeti kisebbségek és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek között. (25)

A gyerekek magyarság-fogalma

Vizsgálatunkban a *nemzet* és *magyarság* fogalompárból csak ez utóbbival foglalkoztunk. Kik számítanak a gyerekek szemében magyarnak? Ennek megismerésére hét kritériumot kínáltunk fel. Három kritérium az államnemzet, három a kultúrnemzet fogalmának elemeit tartalmazta, egy pedig a hovatartozás eldöntésének egy harmadik lehetséges szempontját: az önmeghatározás alternatíváját.

Az adatok legfontosabb tanúsága az, hogy a gyerekek számára a magyar állampolgárság és a magyar anyanyelv – hasonlóan a felnőttekhez – szinte egyformán fontos, de – ellentétben a felnőttekkel – az önmeghatározás kritériuma csak ezután következik. Az 1985-ös és 1993-as, felnőttek körében végzett vizsgálatokban egyaránt az került az első

helyre, hogy valaki magyarnak érzi-e magát; s csak ezt követték az anyanyelvre és az állampolgárságra utaló kritériumok. (26) Egy 1994-es, tanárképző főiskolások körében végzett vizsgálatban – a felnőtt-vizsgálatokhoz hasonlóan – szintén az bizonyult a legfontosabbnak, hogy valaki magyarnak tartja-e magát. (27)

Az, hogy valaki(nek)	Nagyon fontos	Kicsit fontos	Nem fontos
magyar állampolgár legyen	67	22	10
magyar legyen az anyanyelve	63	26	9
magyarnak vallja magát	64	17	17
Magyarországon szülessen	48	33	18
legalább az egyik szülője magyar legyen	45	39	14
magyarok legyenek az ősei	40	35	26
Magyarországon éljen	30	28	40

16. táblázat

A magyarság kritériumainak fontossága (százalékban)

Az első két kritérium elfogadásának magas aránya önmagában is jelzi a gyerekek magyarság-fogalmának a kettősségét. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy az a válaszlehetőség, hogy valaki Magyarországon éljen, az utolsó helyre került, noha a magyar állampolgárok többsége mégiscsak itt él, még inkább érzékelhetővé válik, hogy milyen nehéz a gyerekeknek konzisztens modellt alkotniuk arról, hogy ki is számít magyarnak. Egyrészt az államnemzet-kritériumokat sem alkalmazzák következetesen. Mindössze 24 százalékuk tartja egyaránt nagyon fontosnak, hogy ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, valaki magyar állampolgár legyen és itt is éljen, de további 24 százalékuk már csak azt tartja nagyon fontosnak, hogy valaki magyar állampolgár legyen, s azt, hogy Magyarországon is éljen, már egyáltalán nem. Elképzelhető, hogy ezek mögött az inkonzisztens válaszok mögött egy olyan, kérdésfeltevésünkhöz képest fordított logika húzódik meg, amely szerint az, aki magyarnak számít, mintegy automatikusan magyar állampolgár is. Másrészt egymásba csúsztatják a kétféle nemzetfogalom szempontjait. Ezt mutatja az is, hogy akik az államnemzet-fogalom mindhárom, általunk felkínált kritériumát nagyon fontosnak tartották, rendszerint hozzácsatoltak még egy negyedik kritériumot a kultúrnemzet ismervelei közül (ezt fejezi ki az államnemzet-koncepció perzisztencia-mutatója, ami meghaladta a 3-at: 3,6 volt).

Hogy feltárjuk, milyen logikák szervezik a magyarság különböző kritériumainak elfogadását, faktorelemzést végeztünk. A kritériumokat elrendező három faktor a variációk 59 százalékát magyarázta.

Kritériumok	Kultúrnemzet-faktor	Államnemzet-faktor	Egyénközpontú faktor
Magyarországon szülessen	-	0,70	-
Magyar állampolgár legyen	-	0,74	-
Magyar anyanyelvű legyen	0,44	-	0,55
Magyarok legyenek az ősei	0,79	-	-
Legalább az egyik szülője magyar legyen	0,75	-	-
Magyarnak vallja magát	-	-	0,84
Magyarországon éljen	-0,34	0,53	0,37

17. táblázat

A magyarság kritériumait elrendező faktorok (faktorsúlyokban)

A kultúrnemzet-faktor fő rendező elve a származás: az a magyar, akinek az ősei magyarok és legalább az egyik szülője is magyar. A magyar származásnál valamivel kevesebbet nyom a latban a magyar anyanyelv. Ahogy a negatív előjelű faktorsúly is mutatja, ahhoz, hogy valaki magyarnak számítsen, nem szükséges Magyarországon élnie. Ezzel szemben az államnemzet-faktor logikája szerint a magyar nemzetet a magyar állampolgárok alkotják, akik értelemszerűen itt születtek, illetve itt élnek. Rendkívül érdekes a harmadik faktor, amelynek középpontjában az egyén önmeghatározása áll. Eszerint az a magyar, aki annak tartja magát. A másik két kritériumot – az anyanyelvet és az itt élést – kétféleképpen is magyarázhatjuk. Egyrészt úgy, hogy ez az önmeghatározás a magyar anyanyelvűek és a magyarországi lakosok között a legvalószínűbb. Másrészt azonban azzal is magyarázhatjuk, hogy az egyénközpontú nemzetfogalom egyaránt nyitott a másik két koncepció irányában, egyfajta szintézise ezeknek: belefér mindenki, aki magyar anyanyelvű, függetlenül attól, hogy hol él, illetve mindenki, aki Magyarországon él. Ugy véljük, hogy a másik két, hagyományos nemzetfogalom felépítésének kategorizációs nehézségeit az egyénközpontú nemzetfogalom eszményien hidalja át.

Hogy az egyes választások közötti szerves kapcsolatokról képet nyerjünk, klaszterelemzéssel megnéztük, hogy a választások szempontjából milyen csoportokat alkotnak a gyerekek. Az elemzés során öt csoportot különítettünk el.

Az első klaszterbe azok kerültek, akik *vérségi alapon* tartanak valakit magyarnak: a magyar származást és a magyar szülőt tartják fontosnak, elutasítják mind az állampolgárság, mind pedig az önmeghatározás jelentőségét. Ebbe a csoportba a gyerekek 20 százaléka tartozik. A második klasztert azok alkotják, akik az *egyéni önmeghatározását* tartják a legfontosabbnak, az állampolgárságot pedig a legkevésbé annak. Ezt a csoportot a gyerekek 12 százaléka alkotja. A harmadik csoportot a *szülőföld*, illetve a *haza* elsőbbségét vallók alkotják. Számukra az önmeghatározással és az anyanyelvvvel szemben annak van jelentősége, hogy ki hol született, illetve hol él. A gyerekek 22 százaléka sorolható ebbe a csoportba. A negyedik, legnépesebb klasztert azok alkotják, akik *minden következetesség nélkül*, egyformán fontosnak tartanak minden kritériumot, tekintet nélkül arra, hogy kizárják-e egymást, vagy nem. Ilyen volt a gyerekek 28 százaléka. Végül az ötödik klaszterbe azok kerültek, akik az *egyéni önmeghatározását és életének aktuális helyszínét* tartják a legfontosabbnak, szemben az állampolgársággal és a születés helyszínével. Ezt a csoportot a gyerekek 18 százaléka alkotja. A negyedik klaszter kivételével tehát bizonyos részlogikák rekonstruálhatóak a kritériumok választásából.

Nemzetiség és állampolgárság

Tanulmányunk első fejezetében már foglalkoztunk azokkal az ismeretekkel, amelyek a magyar történelem és kultúra néhány kiemelkedő személyiségének származására, Erdély többségének anyanyelvére, a nem Magyarországon élő, híres magyarokra, valamint olyan híres emberekre vonatkoztak, akik cigányok, románok, szlovákok vagy zsidók. Az e kérdések megválaszolásának problémáira most abból a szempontból szeretnénk visszatérni, hogy mennyire magyarázhatóak a *nemzetiség*, *anyanyelv* és *állampolgárság* fogalmak felépítésének és egymáshoz való viszonyuk tisztázásának nehézségeivel.

A következőkben ezeknek a problémáknak az értelmezésére vállalkozunk oly módon, hogy kísérletet teszünk a válaszok bizonyos típusainak tudásszociológiai értelmezésére. Létrejöttükben egy olyan gondolkozási mechanizmus működését feltételezzük, amit *kategorizációs feszültséget feloldó mechanizmusnak* nevezünk. Feltételezésünket megpróbáljuk empirikusan is igazolni.

Elemzésünk a következő kérdésekre terjed ki:

– Milyen híres embereket (politikussokat, tudósokat, történelmi személyiségeket, írókat, költőket, művészeket, sportolókat stb.) ismernek, akik cigányok, románok, szlovákok, illetve zsidók (voltak)? Mi (volt) a tevékenységük?

– Ismernek-e olyan híres magyar embereket, akik nem Magyarországon élnek? Mi a tevékenységük?

– Tudomásuk szerint milyen nemzetiségű Szeles Mónika, Sztevanovity Zorán és Tőkés László?

– Milyen származású volt Bem József, Damjanich János, Hunyadi János, Liszt Ferenc, Radnóti Miklós, Verne Gyula és Zrínyi Miklós?

– Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek: magyar, román, székely vagy valamilyen más nyelv?

a) *Híres „nem magyarok”*

A híres románokat tudakoló kérdésünkre háromféle téves választ adtak a gyerekek:

– az a román, aki olyan helyen született, amely ma Romániához tartozik vagy amelyről azt hiszik, hogy oda tartozik: *Arany János* (író, költő), *Munkácsy Mihály* (festő);

– az a román, akiről tudják, hogy román vér is folyt ereiben: *József Attila* (költő), *Hunyadi János* (volt magyar kormányzó, történelmi alak), *Hunyadi Mátyás* (király);

– az a román, akiről tudják, hogy nem magyar származású, és ezért azt gondolják, hogy román: *Bem József* (hadvezér; kapitány), *Damjanich János* (történelmi alak), *Hriszto Botev* (költő), *Magda Marinko* (bérnyilkos), *Vruit Hrutko !!* (riporter);

– az a román, akinek a tevékenysége Erdélyhez kötődött, vagy azt hiszik, hogy oda kötődött: *Szapolyai János*, *Szondi György* (várvédő);

– az a román, akit annak hisznek: *Pilinszky János* (író, költő), *Soros György* (politikus), *Szeles Mónika* (teniszező), *Torgyán József* (politikus);

– az a román, aki erdélyi magyar vagy akit annak hisznek: *Balla D. Károly* (költő), *Bras-sai Sámuel* (író), *Dsida Jenő* (költő), *Feri Attila* (súlyemelő), *Kányádi Sándor* (író, költő), *Kulcsár* (labdarugó), *Petre Attila* (festő), *Selymes Tibor* (labdarugó), *Sütő András* (író), *Szenes Sándor* (labdarugó), *Tamási Áron* (író), *Téglás Róbert* (100 méteres futás), *Tőkés László* (a Romániában élő magyarok segítése; püspök).

b) *Magyarok, de nem magyarországiak*

Arra a kérdésre, hogy milyen nemzetiségű Szeles Mónika, a gyerekek 23 százaléka egyáltalán nem tudott válaszolni, 13 százalékuk pedig azt mondta, hogy szerb. 50 százalékuk volt tisztában az a, hogy magyar nemzetiségű. Tőkés László nemzetiségét 22 százalék egyáltalán nem tudta megmondani. 32 százalékuk azt válaszolta, hogy magyar, 28 százalékuk azt, hogy román, 17 százalékuk pedig azt, hogy erdélyi.

Az, hogy ennek a két személyiségnek a nemzetiségét ilyen kevesen tudták helyesen, első látásra két szempontból is meglepő: mindkettőjük tipikus magyar nevet visel, és mindkettőjük magyar nemzetiségét a tömegkommunikációban való szereplésük, illetve a rájuk való hivatkozások többszörösen megerősítették. Tőkés László esetében pedig – amellett, hogy személyes szerepléseiből is egyértelműen kitetszett, hogy anyanyelveként használja a magyart – hivatali tisztségének jellege és közéleti-politikai tevékenységének tartalma külön is nyomatékosította, hogy magyar.

c) *Magyarul, de nem Magyarországon*

Arra a kérdésre, hogy Erdélyben mi az anyanyelve a többségnek, 38 százalék azt válaszolta, hogy a székely, további 30 százalék azt, hogy a magyar, és csak 26 százalék azt, hogy a román. Amikor erre a kérdésre kellett válaszolniuk a gyerekeknek, formailag más típusú kérdésről volt szó, mint az előbbi esetben. Ezt ugyanis – ellentétben Tőkés és Szeles nemzetiségével – valóban meg kellett volna valahol tanulniuk. Ebből a szempontból ez a kérdés valóban ismeretkérdés. Abban azonban, hogy a gyerekek több, mint egyharmada azt az alternatívát választotta, hogy a többség „székelyül” beszél, ugyanazt a feszültségredukáló stratégiát feltételezzük, ami Tőkés erdélyi nemzetiségüként való minősítéséhez vezetett.

Ha a beszélő nevek, magyar voltuk tényének kommunikálása és Tőkés esetében a magyarsággal kapcsolatos tevékenysége ellenére sem nyilvánvaló a gyerekek jelentős része számára, hogy magyarokról van szó, olyan magyarázatot kell találnunk, amellyel megismerhetjük a látszólagos ismerethiány (a „nem tudom” típusú válaszok), illetve a látszólagos téves ismeret (Szeles esetében az, hogy szerb vagy amerikai, Tőkés esetében pedig, hogy román vagy erdélyi) mögött működő sajátos gondolkozási logikákat. A két közismert személyiségre és Erdély többségi nyelvére vonatkozó kérdéseink formailag ismeretkérdések voltak ugyan, megválaszolásuk azonban a magyarság és az állampolgárság konceptualizálásának és egymáshoz való viszonyuk szerkezetének függvénye. (28) Feltételezésünk szerint az előbbi esetben az a – bizonyos értelemben nyilvánvaló – tény, hogy magyarokról van szó, a gyerekek egy része számára nem egyeztethető

össze azzal a – bizonyos értelemben szintén nyilvánvaló – ténnyel, hogy egyikőjük sem magyar állampolgár. Az utóbbi esetben pedig az a bizonyos értelemben ugyancsak nyilvánvaló tény, hogy Erdélyben magyarok laknak, nem egyeztethető azzal a másik nyilvánvaló ténnyel, hogy Erdély Romániához tartozik. *A kategorizációs feszültség feloldásának háromféle stratégiája lehet.*

Azt a stratégiát, ha nem válaszolnak vagy „nem tudom” típusú válaszokat adnak, úgy tekinthetjük, hogy kitérnek a válaszadás elől. Az ilyen esetekben működő gondolkozási mechanizmust *kategorizációs blokádnak* nevezzük.

A másik stratégia a fogalmak feltételezett hierarchikus függőségük alapján való egybekapcsolása. Ebben az esetben az állampolgárságban, mint átfogóbbnak, erősebbnek érzett kategóriában feloldódik a nemzetiség. Ez a gondolkozási mechanizmus működik azok mögött a válaszok mögött, amelyek szerint Szeles szerb (vagy amerikai), Tőkés pedig román. Így kerülnek a híres román személyiségek közé az Erdélyben született magyarok. De ugyanezt a mechanizmust feltételezhetjük azok mögött a válaszok mögött is, amelyek szerint Erdélyben a többség magyar anyanyelvű. A feszültségnek ez a fajta feloldása sok hasonlóságot mutat azzal, amit *Festinger* kognitív disszonancia-redukciónak nevezett. (29) Mi ezt *kategorizációs asszimilációnak* nevezzük.

Végül a feszültség feloldásának harmadik stratégiája megpróbálja áthidalni az ellentmondást, oly módon, hogy nem foglal állást abban a kérdésben, hogy Tőkés László magyar-e vagy román, Szeles Mónika pedig magyar-e vagy szerb, de nem tér ki a válaszadás elől. Akik ezt választják, egy „harmadik típusú kategória” bevezetésével próbálják áthidalni a dilemmát. Így lesz Tőkés Lászlóból „erdélyi”, az erdélyiek többségének anyanyelvéből pedig „székely”. (Elképzelhető, hogy ugyanez a logika működött azokban a válaszokban is, amelyek szerint Hunyadi János erdélyi származású.) Az ilyen típusú válaszok mögött működő gondolkozási mechanizmus *kategorizációs kompromisszumnak* nevezzük.

Vajon azok, akik az egyik esetben a kategorizációs asszimiláció vagy kompromisszum stratégiáját választják, ugyanezt teszik a másik esetben is? Megnéztük, hogy ebből a szempontból hogyan függnek össze egymással az Erdély többségének anyanyelvére és a Tőkés László nemzetiségére vonatkozó válaszok.

Tőkés László	Erdélyben a többség anyanyelve			összesen
	magyar	román	székely	
erdélyi	36	18	45	16
magyar	34	29	37	33
román	32	29	39	31
nem tudja	29	30	41	17
összesen	33	27	40	100

18. táblázat

A többség anyanyelve Erdélyben a Tőkés László nemzetisége szerint (százalékban)

A táblázatból kiderül, hogy azok 45 százaléka, aki „erdélyi” nemzetiségűnek tartja Tőkés Lászlót, az erdélyiek többségének nyelvét „székelynek” gondolja. Válaszaikat tehát mindkét esetben a kategorizációs kompromisszum keresése vezérelte. Azoknak viszont, akik Tőkés Lászlót románának hitték, a legnagyobb része, 39 százaléka a székelyt tette meg Erdélyben a többség anyanyelvének, és csak a 30 százaléka válaszolta azt, hogy a többség magyar anyanyelvű. Esetükben Tőkés László állampolgársága „asszimilálta” nemzetiségét, az a tény pedig, hogy Erdélyben jelentős számú magyar él, „asszimilálta” a többség anyanyelvét. Végül pedig azok 40 százaléka, akiket Tőkés László nemzetiségével kapcsolatban kategorizációs blokáddal jellemezett, a másik kérdésre kompromisszumos választ adott, 33 százalékuk pedig a kategorizációs asszimiláció jegyében hozzáigazította Erdélyi többségi nyelvét ahhoz a tényhez, hogy ott magyarok is vannak.

JEGYZET

- (1) A megkérdezett gyerekek az általános iskolák nyolcadik évfolyamát reprezentálták. A mintavétel egységei az iskolák voltak. A kérdezőbiztosok által felkeresett 120 iskola nagyságával arányosan került a mintába. A kiválasztott iskolák minden nyolcadik osztályos tanulóval készült interjú. A kérdezőbiztosok az osztályokban töltötték ki a gyerekekkel a kérdőívet. Az adatfelvétel alatt az iskola tanárai nem tartózkodtak a tantermekben.
- (2) Ennek az életkori időszaknak a világképek kialakulásában, a politikai konceptualizációban és általában a politikai szocializációban játszott szerepéről lásd például *Adelson* és munkatársai: *The Growth of political ideas in adolescence: the sense of community*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966. 4. és *Annick Percheron: La socialisation politique*. Paris, Armand Colin 1993.
- (3) A vizsgálat kiegészítéseképp esettanulmány készült arról, hogy az etnikai-nemzetiségi kisebbségi témákban az általános iskolai tankönyvek milyen információkat és tudást szolgáltatnak a mai diákok számára. (Lásd *László Mónika: Interkulturális ismeretek az általános iskolai tankönyvekben* című tanulmányát.)
- (4) Kérdésünket nyitott formában tettük fel. Ugyanabba a kategóriába vontuk azokat, akik Romániát, illetve Erdélyt említették; akik azt válaszolták, hogy (Cseh)Szlovákiában vagy a Felvidéken élnek magyarok; akik a volt Szovjetunióra, Ukrajnára vagy Kárpátaljára utaltak; akik a volt Jugoszláviát, Kis-Jugoszláviát, Szerbiát, a Délvidéket, a Vajdaságot vagy éppen Szlovéniát nevezték meg, illetve akik vagy Ausztriát vagy Burgenlandot említették. Táblázatunkban a szomszédos országok magyarul nevezett területeinek a magyar megnevezését használjuk.
- (5) A faktorsúly azt fejezi ki, hogy a faktort alkotó változók milyen arányban vesznek részt a faktorban. A negatív előjelű faktorsúly az adott változó elutasítását jelenti.
- (6) Lásd ezzel kapcsolatban *George Gerbner* érték-kultivációs elméletét. *G. Gerbner: A kulturális mutatók*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Műhely 1973. /33. és *G. Gerbner – Larry Gross: A televízió mint a művelődés új eszköze. Új kutatási módszer*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan 1976./1.
- (7) Az elemszámok kicsisége miatt nem közöljük a nyolc osztálynál kevesebbet végzett apák gyermekeinek a válaszait (a megkérdezett gyerekek egy százalékának az apja nem végezte el az általános iskolát). Ugyancsak nem közöljük azokat a válaszokat, amelyeket a nyolc osztályt végzett apák gyermekei közül azok adtak, akik mind az öt szomszédos országot/térséget megemlítették, mert ebbe a csoportba mindössze hét fő tartozott.
- (8) 1994-ben a *Replika* folyóirat 1000 fős országos reprezentatív mintán vizsgálta a kisebbségekre vonatkozó köznapis társadalmi percepciókat. A felmérés során a megkérdezetteknek nagyságbecsléseket kellett tenniük különböző etnikai és kisebbségi csoportokra. A kérdés – eltérően a mi vizsgálatunktól – nem nagyságcsoportokra kérdezett rá, hanem szabadon hagyta a válaszadókat, hogy abszolút értékeket adjanak meg. Az MTA Társadalmi Konfliktuskutató Intézete, a Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, valamint az MTA Pszichológiai Intézete egy vizsgálat során 1994-ben ugyancsak rákérdezett arra, hogy a felnőtt népesség szerint hány zsidó és cigány él ma Magyarországon. A kérdés ebben az esetben zárt volt, és a választható lehetőségek lényegében megegyeztek a mi általunk használt nagyság-kategóriákkal.
- (9) *Örkény Antal: „A kisebbségek csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete”*. *Replika*, 1995. 17-18. 260-273. oldal.
- (10) Az a kategória, ami a táblázatban „több, mint 200 ezerként” szerepel, kérdőívünk következő alternatíváinak az összevonásából jött létre: „200-500 ezer”, „500 ezer- 1 millió” és „több, mint egymillió”. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a gyerekek 21 százaléka 500 ezer-1 millió közé, további 23 százalékuk pedig egy millió fölé helyezte a cigányság lélekszámát.

- (11) Az átlagokat a választott alternatívák középértékei alapján számoltuk ki.
- (12) Az 1990-es népszámlálás során 38 ezren vallották magukat német anyanyelvűnek, 18 ezren horvát, 13 ezren szlovák, 3 ezren pedig szlovén anyanyelvűnek; mind a négy esetben többen, mint ahányan nemzetiség szerint ugyanezekbe a csoportokba sorolták magukat. A románok és a szerbek esetében viszont a nemzetiség szerinti önmeghatározások aránya haladta meg az anyanyelv szerintiéket: 10 ezren vallották magukat román és 3 ezren szerb nemzetiségűnek (kerekített számok). 1990. évi népszámlálás. *Nemzetiség, anyanyelv I-II. kötet*, KSH, 1993. A népszámlálási adatok mellett – az önmeghatározás ismert problémái miatt – különböző statisztikai becslésekre támaszkodhatunk. Mi ezek közül azt tekintjük mértékadónak, amely szerint Magyarországon 437 ezer cigány, 175 ezer német, 80 ezer szlovák, 47 ezer délszláv és 14 ezer román nemzetiségű él (kerekített számok). *Kocsis Károly – Kovács Zoltán: A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: Cigánylét. Műhelytanulmányok. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1991. 79. oldal*
- (13) A zsidóság létszámát illetően az általánosan elfogadott 80-100 ezer főt vesszük figyelembe.
- (14) 1987-ben a felnőtt lakosság szerint száz emberből átlagosan 18,6, 1992-ben pedig átlagosan 18,4 cigány. 1992-ben úgy vélték, hogy száz emberből átlagosan 9,5 zsidó. *Lázár Guy: A határon túli magyarok és a hazai kisebbségek képe a közvéleményben. Phralipe, 1995. 6. 3-8. oldal*
- (15) Arra a kérdésünkre, hogy „van-e olyan barátod, aki valamilyen kisebbséghez tartozik”, a gyerekek 80 százaléka azt válaszolta, hogy nincs. 12 százalékuknak van cigány barátja, 2 százalékuknak valamelyik magyarországi nemzetiséghez tartozó barátja van, ugyancsak 2 százalékuknak pedig zsidó. Egy százalék tett említést erdélyi barátjáról.
- (16) Az önmeghatározásokra és a családtagok nyelvhasználatára vonatkozó adatokat az eddigiektől eltérően egy tizedesjegy pontossággal közöljük, mivel az elemszámok rendszerint nagyon kicsik.
- (17) Az elméletileg elvárható iskolai ismeretszint nem feltétlenül egyezik azzal az aktuális tudásanyaggal, melyet a mai iskolarendszer iskolai törzsanyagként tanít. Pontos elvárásokkal az ismeretszint tekintetében azért sem élhetünk, mivel a különböző iskolákban szabadon választják meg a tanárok, hogy milyen tankönyvekből tanítják például a történelmet vagy az irodalmat. Miként *László Mónika* tanulmányából kiderül, az egyes tankönyvek között olyan komoly eltérések mutatkoznak az etnikai-nemzetiségi kisebbségi témákban, illetve az ismeretek sokszor olyannyira pontatlanok és egyoldalúak, hogy ezek alapján lehetetlen rekonstruálni egy olyan általános minimális tudásszintet, amelyet számonkérhetünk bármely ma végzett nyolcadik osztályos diáktól. Az általunk kialakított *elvíleg megszerezhető* vagy *elvíleg elvárható iskolai tudásszint* a kérdőívben szereplő kérdések alapján szintetizálja mindazokat a tudáselemeket, amelyek ideális esetben szerepelnének a tananyagban a nemzetiségekre és a kisebbségekre vonatkozóan.
- (18) Lásd *László Mónika* idézett tanulmányát.
- (19) Lásd *Lázár Guy A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében* című kandidátusi értekezésének *A kisebbségekhez való viszony* című fejezetét. Kézirat, 1994.
- (20) *Szabó Ildikó-Murányi István: Nemzet és magyarság. Állampolgárság és nemzeti hovatartozás egy vizsgálat tükrében.* Regio, 1993. 1.
- (21) *Murányi István: Nemzet- és magyarságtudat Kelet-Magyarországon.* Kézirat, 1992.
- (22) *Lázár Guy: A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvéleménykutatások tükrében. 1969-1980.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1983.
- (23) Azt a kérdést, hogy „amikor a magyar nemzetre gondol, beleérti-e a nyugati országokban élő magyarokat, a szomszédos országokban élő magyarokat és a Magyarországon élő nemzetiségeket”, 1973-ban, 1983-ban, 1985-ben és 1987-ben tették fel. *Lázár Guy: Magyarságtudat és nemzetiség, Világosság, 1989. 11.*
- (24) *Szabó Ildikó – Murányi István: i. m.*
- (25) *Szabó Ildikó – Murányi István: i. m.*
- (26) *Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében, i. m.*
- (27) *Horváth Ágnes – Kriskó János – Szabó Ildikó: Főiskolások állampolgári kultúrája, kézirát, 1995.* Ezzel a vizsgálattal és a felnőtt-vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva a gyerekek-vizsgálat eredményeit, arra a következtetésre juthatunk, hogy az önmeghatározás elvontabb kritérium a többenél. Ezért fontosságának felismeréséhez szükség van egy bizonyos érettségre.
- (28) A nemzetiségi hovatartozás és az állampolgárság viszonya szerkezetileg három modellt alkothat: a) a kettő, mint két, egymástól különböző típusú hovatartozás elkülönül egymástól; b) az állampolgárság mintegy maga alá gyűri, „bekebelezi” a nemzetiségi hovatartozást és c) a két fogalom tartalma esetlegesen, konfúz módon keveredik az érintettek világképé-

ben, ezért akkor, amikor aktivizálniuk kellene ilyen jellegű ismereteiket, a két fogalom semlegesíti, „küti” egymást, és egy harmadik típusú megoldás keresésére készíti őket.

- (29) Festinger, L. – Carlsmith, J.M.: Cognitive of Forced Compliance. In.: Journal of Abnormal and Social Psychology, 1959. 58., 203-210.p.
- (30) A táblázat nem tartalmazza azt a néhány választ, amely szerint Tőkés László egyéb nemzetiségű lenne, valamint azokat, amelyek szerint Erdélyben egyéb nyelven beszélne a többség.

Az 1994-95-ös tanév első felében azt keltük a kérésünkkel, hogy a tanárok, akik a vizsgán részt vettek, a táblázatban megadott válaszokat a kérdésekre a következőképpen adták meg: A táblázatban megadott válaszok közül a leggyakoribb a következő volt: „Tőkés László magyar nemzetiségű, és Erdélyben magyar nyelven beszél.”

A rendelkezésünkre álló adatok alapján az alábbi táblázatban megadjuk az adatokat mutatjuk be, amelyek a táblázatban megadott válaszok alapján készítettük. A táblázatban megadott válaszok közül a leggyakoribb a következő volt: „Tőkés László magyar nemzetiségű, és Erdélyben magyar nyelven beszél.”

Statisztika	1	2	3	4
Magyar nemzetiségű	77	72	71	70
Erdélyben magyar nyelven beszél	77	72	71	70

Milyen magatartással minél inkább a gyerekek számára a leendő pedagógusok a kisebbségekkel való kapcsolatokat illetően? Ennek vizsgálata az amerikai Bogardus nevű tudós módszerével történt. Bogardus a harmincas években dolgozott ki egy olyan kérdéssorozatot, amellyel azt lehet megítélni, hogy adott esetben hogyan gondolkodik az ember, ha különböző etnikai csoportok között van a kapcsolat. Kisebbségi csoportok tagjával. Szívesen fogadják-e, ha a szomszédjukba költöznek; ha naponta együtt kellene dolgozniuk; barátkoznának-e velük vagy nem, és elítélnék-e őket családjáért? Ha pedig már állam polgárul van szó, egyetérteneink-e ezzel, hogy hogy szívesen kapjanak állampolgárságot? Bogardus módszerével vizsgáljuk, hogy a kérdések megválaszolásánál kértük a válaszokat a következőképpen: az elvártak és a tényleges válaszok közötti különbséget. Később az étel tényleges helyzete, az elvárt és a tényleges válaszok közötti különbséget a táblázatban megadjuk. A táblázatban megadott válaszok közül a leggyakoribb a következő volt: „Tőkés László magyar nemzetiségű, és Erdélyben magyar nyelven beszél.”